

Л. Черних

ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКРОНЕВИХ ПРИКРАС ІЗ КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ЗА ДОБИ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу традиційних головних прикрас в поховальних комплексах ямної і катакомбної КС Надчорномор'я. Показано їхні відмінності в хронологічному та територіальному діапазонах за морфологічними особливостями, кількісним розподілом, металом та присутності в похованнях за віковою ознакою. Висловлені припущення щодо семантики та причин зміни традиції використання.

Ключові слова: ямна і катакомбна культурні спільноти (КС), вибірка поховань, кільцеподібні та спіралеподібні підвіски, семантика.

Вступ. Одним з найбільш традиційних видів прикрас енеоліту—бронзового віку в зонах Балкано-Карпатської і Циркумпонтійської металургійних провінцій є прикраси головного убору — так звані сережки та скроневі підвіски, що виготовлені з кольорових металів (бронза, срібло, зрідка золото). Йдеться про кільцеподібні чи спіралеподібні вироби в 1—1,5 та більш обертів з круглого (напівкруглого, овального) в перетині дроту, іноді з платівки, які в похованнях зазвичай знаходяться біля черепа. Такі речі, як і прикраси, що виготовлені з тонких металевих платівок (пронизки, обойми), мали величезний хронологічний і територіальний діапазон побутування. Можна навести безліч принципово схожих виробів в матеріалах енеолітичного періоду, а також в культурах ранньої та середньої бронзи, як в суміжних з Північним Надчорномор'ям регіонах заходу та сходу, так і на більш віддалених теренах (Рындина, Дягтерева 2018, с. 327—328). У степовій зоні Надчорномор'я кільцеподібні і спіралеподібні підвіски та інші прикраси з'являються в ґрунтових могильниках раннього

енеоліту — Маріупольському, Микільському, Олександрівському, Криворізькому (Телегин 1967; 1985; Братченко, Константиnescу 1987; Рассамакин, Будников 1993 та ін.). Але численніші знахідки подібних виробів походять з поховань доби ранньої та середньої бронзи. Багато знахідок відомо у пам'ятках усатівської культури (Патокова, Петренко, Бурдо 1989, с. 99, 101, рис. 34: 28, 29). Вони є в балканських культурах — ямній, Езеро (Николова Л. 2000) та в похованнях інших культурних груп ранньобронзового віку (РБВ) Карпато-Подунав'я, причому, за свідченням С. В. Іванової, в тих комплексах, які знаходяться на ямному «срібному шляху» (Іванова 2021, с. 280—282, 316, рис. 5.13). Безліч знахідок походить з комплексів ямної, новотиторовської, ранньокатакомбної і північнокавказької культур Прикубання, Центрального Передкавказзя, Волго-Донського межиріччя, Прикаспія (Кореневский 1990, с. 55—56; Трифонов 1991; Гей 2000, с. 159—161; Кияшко А. 1999, 2002; Шишлина 2007 та ін.). Близькі форми прикрас відомі у похованнях фіналу середньої бронзи культурного кола Бабино, абашевської культури Поволжя і Приуралля, культурах рубежу середнього / пізнього періодів бронзового віку (СБВ/ПБВ) від Кавказу до Подунав'я (Кузьміна 1992; Кореневский, Мимоход 2011, с. 55—62; Lütvinenko 2013, Григорьев 2019 та ін.). Подібні підвіски як основна прикраса головного убору характерні для ямної і катакомбної КС на теренах України, виготовлені вони переважно з бронзи чи срібла, в окремих випадках — із золота, свинцю (?). На думку С. Н. Братченка, такі підвіски могли виготовлятися із інших матеріалів, наприклад із дерева (2001, с. 26).

У роботі розглянуто модифікації таких виробів з металу впродовж III тис. до н. е. і розподіл їх у

© Л. ЧЕРНИХ, 2026

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

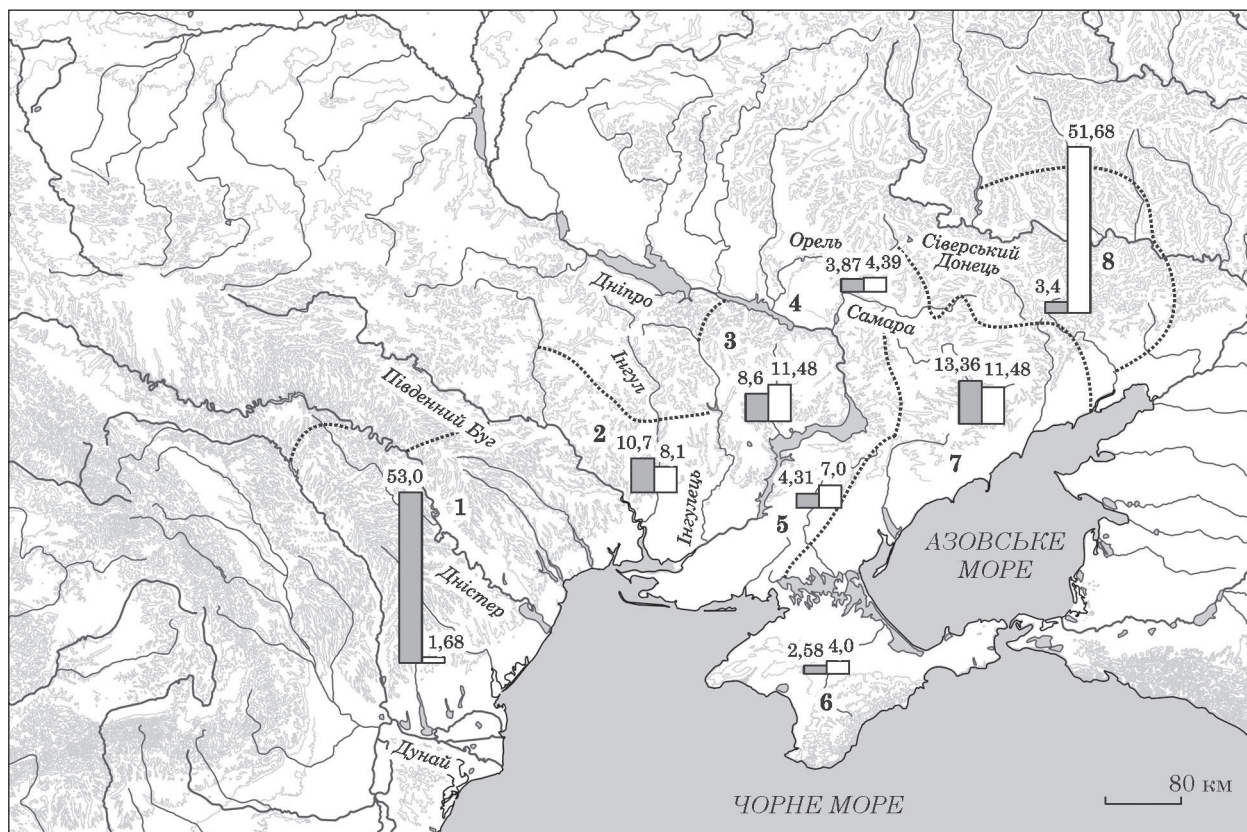

Рис. 1. Кількісний розподіл поховань з металевими прикрасами у масивах ямної та катакомбної КС (% від загального числа поховань з металевими прикрасами: за вибіркою ямної КС — темний стовпчик; за вибіркою катакомбної КС — білий стовпчик)

Fig. 1. Frequency distribution of graves with metal ornaments in Yamna and Catacomb entities (% of the total number of graves with metal ornaments: in the sample of Yamna entity — dark column, and in the sample of Catacomb entity — white column)

культурно-хронологічних групах ямної і катакомбної КС на теренах України, а також Молдови на тлі представницької вибірки поховань. Склад вибірки містить матеріали як опублікованих, так і неопублікованих курганных могильників із поховань ямної та катакомбної КС. Поховання ямної КС походять з 1918 курганів, катакомбної — з 1369 курганів степової (і частково лісостепової) зони, які умовно розподілені на вісім територіальних масивів (табл. 1).

Розподіл металевого інвентарю в похованнях ямної і катакомбної КС і, відповідно, прикрас надто нерівномірний. Найпомітнішою є максимальна та мінімальна кількість поховань з металевими прикрасами у двох протилежних регіонах сходу та заходу для різних культурно-хронологічних горизонтів (рис. 1). Для ямної КС максимальне число знахідок походить з Північно-Західного Надчорномор'я, мінімальне — з Сіверськодонеччини. Для катакомбної КС спостерігається зворотна картина — максимальне число на Сіверськодонеччині, мінімальне в Північно-Західному Надчорномор'ї (рис. 1). Певна схожість ямної і катакомбної КС проявляється у невеликому відсотку поховань з металевими прикрасами в масивах між вказаними регіонами — у Подніпров'ї та

Криму. При поясненні нерівномірного розподілу металевого інвентарю віддається перевага найбільш очевидній версії про близькість / віддаленість регіонів від тих чи інших джерел надходження металу. Наприклад, концентрація прикрас і срібних підвісок в похованнях ямної КС Північно-Західного Надчорномор'я і Пруто-Карпатського регіону пояснюється можливим походженням сировинних джерел міді, срібла та золота у прилеглих до ареалу теренах Балкано-Карпатського регіону (Іванова 2007; 2021, с. 278, 279—281; Рындина, Дегтярева 2018, с. 327; Разумов, Лысенко 2020). Але в регіоні Передкавказзя, що прилягає до Сіверськодонеччини, в ямних і новотитарівських похованнях також спостерігається концентрація бронзових і срібних прикрас, трапляються прикраси й з золота (Гей 2000, с. 159—161). Мабуть у відносному розподілі прикрас у поховальному обряді, крім близькості джерел сировини, не виключені й особливості місцевих традицій. На це вказує, наприклад, найвищий відсоток поховань Сіверськодонеччини з металевим інвентарем серед ямних поховань Надчорномор'я при мінімальному тут числі металевих прикрас (табл. 1). Навпаки, у Північно-Західному Надчорномор'ї при відносно не-

великому числі поховань ямної КС з металевим інвентарем знахідки з прикрасами становлять понад 85 %, тобто тут металеві речі репрезентовані в основному прикрасами (табл. 1) при незначній кількості інших металевих виробів (наприклад, ножів). В ряді Придніпровських і Приазовських масивів серед поховань з металевим інвентарем 40—60 % складають знахідки ножів (Черних Л. 2025, табл. 1) при незначному відсотку прикрас.

За матеріалами вибірки, кільцеподібні і спіралеподібні підвіски з кольорових металів знаходились у складі 135 поховань ямної КС — це біля 58,1 % від знахідок інших різних типів прикрас. За вибіркою катакомбної КС такі типи прикрас містилися у 130 похованнях, це більш ніж 43,9 % від знахідок всіх інших типів прикрас (табл. 2). Розподіл цих знахідок відповідає картині розподілу металевих прикрас загалом, тобто для ямної КС максимальна

Таблиця 1. Кількісний вміст поховань з металевими прикрасами у складі кожного масиву (за вибіркою поховань ямної і катакомбної КС)

Table 1. Quantitative relationship of graves with metal ornaments in each subsample (according to the sample of Yamna and Catacomb entities)

Масив	Кількісні показники за вибіркою							
	Поховання ямної КС				Поховання катакомбної КС			
	І. Усього	ІІ. З металевим інвентарем, од. / %	ІІІ. З прикрасами	% ІІІ від І / від ІІ	І. Усього	ІІ. З металевим інвентарем, од. / %	ІІІ. З прикрасами	% ІІІ від І / від ІІ
1	2379	144/6,05	123	5,1/85,4	376	8/2,18	5	1,3/62,5
2	1311	39/2,9	25	1,9/64,1	564	37/6,5	24	4,25/64,8
3	2098	48/2,28	20	0,9/40	1037	57/5,4	34	3,2/58,6
4	441	14/3,17	9	2,1/64,3	294	19/6,46	13	4,5/68,4
5	881	44/4,99	10	1,13/22,7	897	43/4,79	21	2,3/48,8
6	452	26/5,7	6	1,3/23,0	458	17/3,7	12	2,6/70,6
7	635	66/10,39	31	4,88/46,96	705	60/8,5	34	4,8/56,66
8	125	23/18,4	8	6,4/34,7	1005	238/23,68	153	15,2/64,28
Усього	8304	404/4,84	232	2,79/57,4	5336	479/8,97	296	5,5/61,8

Масиви: 1 — Дунай — Дністер — Південний Буг; 2 — Південний Буг — Інгул — Інгулець; 3 — Інгулець — Нижній Дніпро; 4 — Орель — Самара; 5 — Правобережжя Нижнього Подніпров'я; 6 — Крим; 7 — Північне Приазов'я; 8 — Сіверськодонецчина.

Concentrations: 1 — Danube — Dniester — Southern Buh; 2 — Southern Buh — Inhul — Inhulets; 3 — Inhulets — Lower Dnipro; 4 — Orel — Samara; 5 — Western Bank of Lower Dnipro; 6 — Crimea; 7 — Northern Azov region; 8 — Middle Donets region.

Таблиця 2. Кількісне співвідношення поховань з кільцеподібними та спіралеподібними скроневими підвісками в складі кожного масиву (за вибіркою поховань ямної та катакомбної КС)

Table 2. Quantitative distribution of graves with ring-shaped and spiral-shaped temple pendants in each subsample (according to the sample of graves attributed to Yamna and Catacomb entities)

Масив	Кількісні показники за вибіркою					
	Поховання ямної КС			Поховання катакомбної КС		
	І. З металевими прикрасами	ІІ. З підвісками: кільцеподібні / спіралеподібні	% ІІ від І	І. З металевими прикрасами	ІІ. З підвісками: кільцеподібні / спіралеподібні	% ІІ від І
1	123	16/64	13,0/52,03	5	1	20,0
2	25	2/9	8,0/36,0	24	5/3	20,8/12,5
3	20	1/6	5,0/30,0	34	6/6	17,6/17,6
4	9	1/2	11,1/22,2	13	1/0	7,69/—
5	10	3/3	30,0/30,0	21	5/7	23,8/33,3
6	6	1/1	16,6/16,6	12	1/1	8,3/8,3
7	31	4/15	12,9/48,38	34	2/10	5,88/29,4
8	8	1/6	12,5/75,0	153	25/57	16,3/37,25
Усього	232	29/106 (135)	12,5/45,68	296	45/85 (130)	15,2/28,71

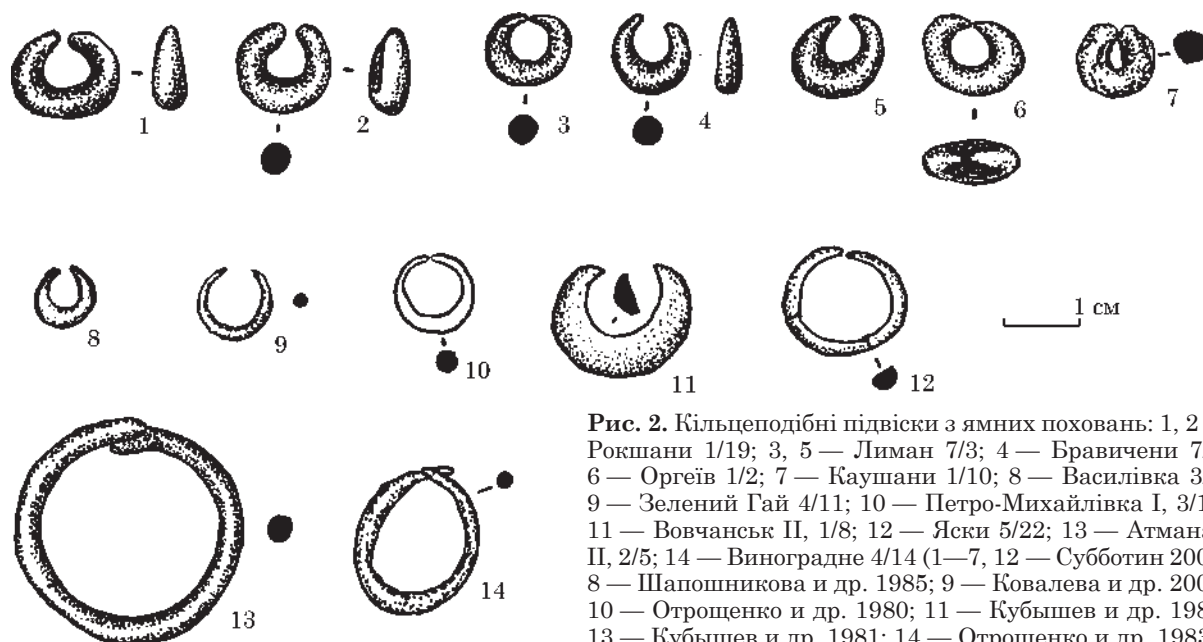

Рис. 2. Кільцеподібні підвіски з ямних поховань: 1, 2 — Рокшани 1/19; 3, 5 — Лиман 7/3; 4 — Бравичени 7/2; 6 — Оргеїв 1/2; 7 — Каушани 1/10; 8 — Василівка 3/5; 9 — Зелений Гай 4/11; 10 — Петро-Михайлівка I, 3/11; 11 — Вовчанськ II, 1/8; 12 — Яски 5/22; 13 — Атманай II, 2/5; 14 — Виноградне 4/14 (1—7, 12 — Субботин 2003; 8 — Шапошникова и др. 1985; 9 — Ковалева и др. 2003; 10 — Отрощенко и др. 1980; 11 — Кубышев и др. 1980; 13 — Кубышев и др. 1981; 14 — Отрощенко и др. 1983)

Fig. 2: Ring-shaped pendants from Yamna graves: 1, 2 — Rokshany 1/19; 3, 5 — Lyman 7/3; 4 — Bravycheny 7/2; 6 — Orgeiv 1/2; 7 — Kaushany 1/10; 8 — Vasylivka 3/5; 9 — Zelenyi Hai 4/11; 10 — Petro-Mikhailivka I, 3/11; 11 — Vovchansk II, 1/8; 12 — Yasky 5/22; 13 — Atmanai II, 2/5; 14 — Vynohradne 4/14 (1—7, 12 — Subbotin 2003; 8 — Shaposhnikova et al. 1985; 9 — Kovaleva et al. 2003; 10 — Otroschenko et al. 1980; 11 — Kubyshev et al. 1980; 13 — Kubyshev et al. 1981; 14 — Otroschenko et al. 1983)

кількість спостерігається у похованнях Північно-Західного Надчорномор'я, а для катакомбної КС — для Сіверськодонецчини. За формою вони представлені двома основними групами: 1) кільцеподібні — вироби в один оберт з розведеними чи зімкнутими краями, потовщенням у середній частині, у деяких кінці ледь заходять один за один; у літературі вони дістали назву «калачикоподібних», «серповидних», «лунниця» чи «тип Зимничча (Zimnicea)» через знахідки їх в полікультурних могильниках Північного Подунав'я (Constantinescu, Cristea-Stan, Popescu 2016 та ін.); 2) спіралеподібні підвіски, сформовані на круглій основі, представлені виробами з різною кількістю обертів.

Впродовж III тис. до н. е. обидві групи виявляють особливості морфології як у культурно-хронологічному контексті, так і відмінності кількісного розподілу у культурах ранньої та середньої бронзи.

Кільцеподібні підвіски (в один оберт).

Ямна КС. Містилися у 29 похованнях вибірки різних статевих-вікових груп, що складає 12,5 % від всіх ямних поховань с металевими прикрасами. 24 поховання містили по одному, у п'яти — по два екземпляри. Більшість знаходилась у індивідуальних похованнях дорослих, у тому числі чотири мали по два екземпляри кільцець біля лівої та правої скроні. П'яте поховання з двома кільцями містило пару дорослих індивідів з дитиною, кільця знаходилися по одному біля черепів жінки та дитини (Волчанськ II, 1/8). Сім кільцець знайдено у семи похованнях дітей та підлітків.

Основна кількість знахідок ямної КС (у 16 похованнях) походить із масиву 1. Тут репрезентовано й більшість виробів із срібла (дев'ять поховань). 13 поховань з подібними знахідками походять з інших територіальних масивів вибірки від межиріччя Інгулу — Інгульця до Північного Надазов'я: по одному — три поховання в масиві, де переважають вироби з міді чи бронзи. У масиві 7 (Північне Надазов'я) у вибірці були присутні чотири поховання із знахідками кільцеподібних підвісок. Ці знахідки походять з курганів на р. Молочна і практично відсутні у курганах прибережної лінії Азовського моря. Також відсутні кільцеподібні підвіски у вибірці ямних поховань на лівобережжі Сіверськодонецчини.

Вироби розрізняються за розмірами та формою (рис. 2: 1—14). Більшість кільцець калачикоподібної форми в похованнях дорослих діаметром 1,0—1,2 см, в похованнях дітей та підлітків — 0,6—0,8 см (в одному випадку 1,2 см) виготовлені з круглого в перетині дроту різної товщини: від 0,15—0,2 до 0,3/0,4—0,6 см. Особливістю ямних кільцець є відносно рівномірна товщина дроту з незначним потовщенням у частині виробів на середині кільця, розведені кінці їх або закруглені, або загострені. На більшості екземплярів потовщення стрижня починається відразу ж з кінця, що є характерним для виробів з Північно-Західного Надчорномор'я, де більшість кільцець зроблені з відносно товстого дроту (рис. 2; 1—7). Аналогічну форму мають кільцеподібні підвіски в комплексах ранньої бронзи величезного територіального регіону — від Північно-Західного Прикаспію (Шишлина

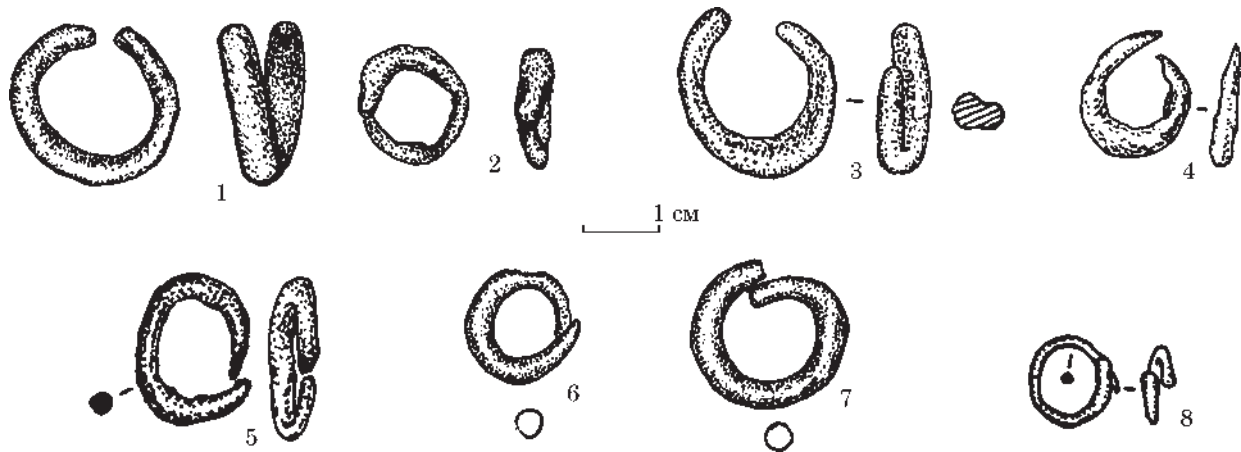

Рис. 3. Кільцеподібні підвіски з ранньокатакомбних поховань: 1, 2 — Григоровка 3/6; 3 — Новоселівка 6/6; 4 — Говоруха 7/7; 5 — Зимогір'я 1/13; 6, 7 — Вовчанськ 1/39; 8 — Бірюкове 1/3 (1, 2 — Тошев, Шахров 1992; 3 — Санжаров 2001; 4, 8 — Братченко 2001; 5 — Пыслару, Самойленко 2010; 6, 7 — Кубышев и др. 1979)

Fig. 3. Ring-shaped pendants from Catacomb Graves: 1, 2 — Hryhorovka 3/6; 3 — Novoselivka 6/6; 4 — Novorukha 7/7; 5 — Zymohiria 1/13; 6, 7 — Vovchansk 1/39; 8 — Biriukove 1/3 (1, 2 — Toshev, Shakhrov 1992; 3 — Sanzharov 2001; 4, 8 — Bratchenko 2001; 5 — Pyslaru, Samoylenko 2010; 6, 7 — Kubyshev et al. 1979)

2007, с. 62, рис. 22: 5; с. 82, рис. 33: 2) до Балкан (Николова Л. 2000, с. 430, рис. 1: 5; 439, рис. 6: 8—10; с. 440, рис. 7: 4, 5). Л. В. Субботін поділяє підвіски Північно-Західного Надчорномор'я на два типи: перший — із зімкнутими кінцями, які іноді заходять один за одний; інший — з розведеними кінцями і потовщеною стороною, діаметр перетину дроту потовщеної частини сягає 0,6 см (Субботин 2003, с. 35).

Два вироби з пізньоямних поховань мають більший зовнішній діаметр, ніж вказані вище, вони сегментоподібні в перетині з пласкою внутрішньою та опуклою зовнішньою стороною, шириною 0,3—0,5 см. Один (рис. 2: 12) діаметром 1,6 см із загостреними і трохи розведеними кінцями походить з жіночого поховання Яски 5/22, згідно з Л. В. Субботіним, його віднесено до категорії пернів разом з іншими виробами з плоского дроту або пластин, зауважимо, що місцезнаходження цього предмета у похованні не вказано (Субботин 2003, с. 35, с. 128, табл. 45: 31)¹. Інше кільце діаметром 1,8 см з товстішого стрижня з сильно опуклою зовнішньою стороною та загостреними сильно розведеними кінцями (рис. 2: 11) знаходилося біля плеча жіночого скелету в похованні Вовчанськ II, 1/8 з Північного Надазов'я, тобто ймовірно було підвіскою.

Два пізньоямних поховання з Північного Надазов'я містили вироби максимального ді-

аметру з круглого в перетині дроту з кінцями, які трохи заходили один за одний. В похованні Атманай II, 2/5 біля черепа дорослого разом з бронзовими спіральними пронизками знаходились два кільця діаметром 3 см (одне не збереглося; рис. 2: 13). В парному похованні дорослих Виноградне 4/14 біля черепа одного з них знаходилося овальне кільце діаметром 1,5 × 2,0 см, один кінець якого був розплющений, інший обляманий (рис. 2: 14 — реконструкція). Ці вироби, мабуть, теж були підвісками чи сережками (за морфологією та розмірами вони близькі кільцям з новотиторовських поховань Прикубання (Гей 2000, с. 159—161, рис. 48: 20—23), а також з ранньокатакомбних поховань).

Катакомбна КС. Кільцеподібні підвіски репрезентовані в 45 комплексах, з яких більше половини походить з Сіверськодонецчини (табл. 2). Вироби з катакомбних поховань мають кількісні і морфологічні відмінності від виробів ямної КС. Також вони різняться між собою в межах культурно-хронологічних груп катакомбної КС.

Ранньокатакомбні поховання. За вибіркою кільцеподібні підвіски знаходились всього в дев'яти похованнях ранньокатакомбного періоду, які походять з Наддніпрянщини (Григоровка 3/6), Молочанського Надазов'я (Вовчанськ 1/39, Троїцьке 3/9А) та теренів Правобережної Сіверськодонецчини (Новоселівка 6/6, Говоруха 7/7, Луганськ 2/4, Зимогір'я 1/13, Бірюкове 1/3, Чорнухине 1/7). В похованнях містилися один—два екземпляри кілець, у двох похованнях (Новоселівка 6/6, Луганськ 2/4) — по три, причому в останньому були підвіски з різних металів — срібла та бронзи. Як і кільця ямної КС, це були вироби з розведеними та зімкнутими кінцями, які іноді заходять один за інший (рис. 3), зроблені з круглого або сплющеного дроту діаметром біля

1. За роботою Л. В. Субботіна у похованні Яски 5/22 знаходилися кільце і дві скроневі спіральноподібні підвіски, одна з яких була згорнута у 1,5 оберти (2003, с. 128, табл. 45: 31; с. 129, табл. 46: 11). За звітом про польові дослідження (Алексеева 1976, с. 30—31, табл. XXXVII: 4) і каталогом В. А. Дергачова (Дергачев 2023, с. 91, табл. 49А: 4, 5), у комплексі Яски 5/22 біля скронь скелету дорослої людини знаходилися дві срібні спіральноподібні підвіски в 2,5 оберти з дроту різного діаметру, але про знахідку якогось кільця зовсім не йдеться.

0,4 см чи дуже тонкого діаметром 0,1—0,15 см: Бірюкове 1/3, Чорнухине 1/7 (рис. 3: 8; Гершкович 1996, с. 142—143, рис. 7: 5). На відміну від ямних, вони в більшості не мають помітного потовщення в центрі кільця та виявляють морфологічну близькість до виробів новотиторовської і ранньокатакомбної культур Прикубання, а також вказаним вище кільцям з пізньоямних поховань Північного Надазов'я. Лише в окремих випадках знаходилися кільця, аналогічні більшості виробів з ямних поховань з розведеними закругленими кінцями та помітним потовщенням в центрі, — поховання дитини Луганськ 2/4 (Братченко 2001, с. 87, рис. 13: 6—9).

Поховання розвинутого (середнього) та пізнього етапів. Максимальна кількість поховань з кільцеподібними підвісками (36) репрезентовано в похованнях розвинутого та пізнього етапів катакомбної КС (рис. 4). Але щодо розвинутого етапу донецької культури, то вони виявлені всього у трьох похованнях вибірки (Луганськ 1926 3/1, Гончарівка 3/5, Вербівка 5/3). Переважна їх кількість походить з комплексів, які супроводжувалися керамікою «бахмутського», середньо-донського (харківсько-воронезького) і маницького типів на теренах Сіверськодонецчини та Північного Надазов'я (в 17 похованнях знаходилось 39 виробів). Від Північного Надазов'я до Поінгулля (включаючи Крим) в похованнях інгульської культури та із синкретичними рисами представлені 16 поховань (20 виробів). Якщо у більшості поховань було по одному — два примірника, то в п'яти комплексах Сіверськодонецчини знаходилися по три—п'ять кілець (Миколаївка 5/7, 5/10, 7/11; Сватове 8/1; Безм'ятежне 1/1).

Більшість виробів виготовлено з круглого у перетині дроту діаметром від 0,1 до 0,5 см, рідше — з дроту овального чи напівкруглого з пласкою внутрішню та опуклою зовнішньою стороною (рис. 4: 1—28, 31—37). На відміну від ямних кілець тут виразніша максимальна товщина у середині, та в більшості предметів товщина поступово зростає до кінців, зазвичай загострених.

Дві підвіски з поховання Біловодськ 6/5 виготовлені з вузької платівки (рис. 4: 29, 30). У двох похованнях Подонців'я (Вербівка 5/3 і 6/11) підвіски, судячи з їх рисунку, були виготовлені з жолобчастої платівки (?). Одна з них (поховання 5/3) — з зімкнутими загостреними кінцями, що ледь заходять один за одиний. В похованні 6/3 знаходилися дві підвіски, одна має зімкнуті кінці, а інша — широко розведені (Клименко 1997, с. 133, 135, 137, 138, 140, 142; рис. 70: 9—11; рис. 82: 2; 83: 2; 85: 3; 87).

Відзначимо появу нової деталі пізнього періоду — у ряді випадків кінці кілець (розімкнуті чи розведені) злегка підняті, тобто видовжені вгору (рис. 4: 31—34). В одному випадку розведені кінці підвіски ледь розплющені (рис. 4: 35).

Кільця варіюють в діаметрі: дрібніші 0,7—0,9 см (рис. 2: 20, 21, 23—26), середні 1,0—1,2 см (рис. 4: 3, 4, 10, 11, 15—19, 36—39), найбільші 1,4—2,3 см (рис. 4: 1, 2, 5, 6, 9, 12—14, 17, 18, 22, 34). У деяких випадках кільця різного діаметру присутні в індивідуальних похованнях (рис. 4: 1—4, 19, 20).

Морфологічно близькі підвіски — «сережки» знані пізніше в комплексах фіналу середнього — початку пізнього бронзового віку на теренах від Північного Надчорномор'я і Північного Кавказу до Приуралля, в похованнях горизонту посткатакомбних культур (Мимоход 2013, с. 172—173).

Спіралеподібні підвіски. Ямна КС. У складі вибірки виявлено 106 випадків із знахідками спіралеподібних підвісок, це максимальний відсоток від поховань із всіма видами прикрас ямної КС — 45,68 % (табл. 2). Тут також спостерігається максимальна різноманітність видів підвісок за розмірами та кількістю обертів — від 1,5 до 5—7. Абсолютна більшість знахідок представлена у масиві 1 — в 64 похованнях, тобто більш ніж половина поховань з металевими прикрасами. В інших масивах Правобережжя (№ 2, 3) їхня кількість значно менша, відповідно дев'ять та шість. Мінімум таких знахідок спостерігається у масивах 4—6 (Лівобережжя Дніпра та Крим), в одному — трьох похованнях, але у відсотковому відношенні у більшості масивів вони були основними видами металевих прикрас поряд з пронизками. Більшість поховань містили по одному примірнику, майже третина — по два. У ряді поховань масиву 1 знаходилися по три примірники (Пуркари 1/31, Утконосівка 6/1), чотири (Тараклія II 10/19) і п'ять (Білолес-ся 7/4).

1. Підвіски в 1,5 оберти численніші; знаходилися у 64 похованнях. Вони представлені максимальною різноманітністю діаметрів, які можна поділити на три групи:

а) відносно рідкісні знахідки представляють найбільші діаметри витків 2—3 см, при діаметрі дроту у перетині від 0,7 до 0,3 см (рис. 5: 1—8), що походять з п'яти комплексів Північно-Західного Надчорномор'я і одного з Подніпров'я;

б) також невелика кількість знахідок з діаметром витків 1,8—1,5 см, дріт у перетині 0,5—0,3 см (рис. 5: 9—20);

в) найбільш численна група дрібних підвісок з діаметром витків 1,4—1 см (рис. 6: 1—37) та найдрібніших — 0,9—0,6 см (рис. 6: 38—47) з діаметром дроту в перетині 0,2—0,15 см.

2. Підвіски в 2—2,5 оберти знаходилися у 23 комплексах (рис. 7: 1—36). Серед них відносно великі екземпляри мали діаметр витків 2 і 1,5 см (рис. 7: 1—5), інші — від 1,2 до 0,8 см, діаметр дроту від 0,3 до 0,1 см. Більшість таких знахідок зосереджено в похованнях масиву 1 (12 поховань) знахідки інших розсіяні по різних територіальних масивах на схід від Дніпра.

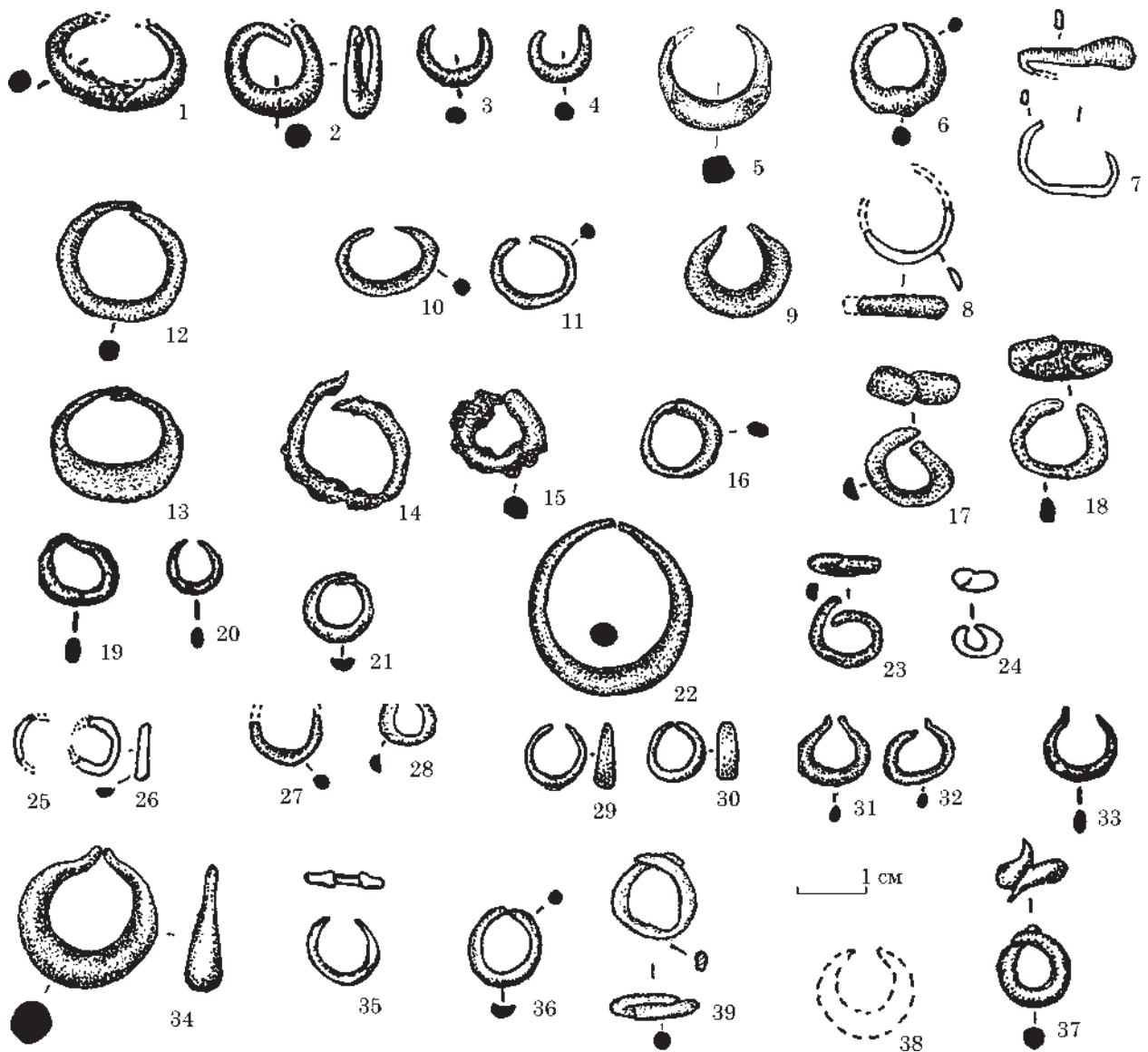

Рис. 4. Кільцеподібні підвіски з пізньокатакомбних поховань: 1—4 — Сватове 8/1; 5 — Кривий Ріг, гр. Ляхової Могили 1/12; 6—8 — Миколаївка 11/7; 9 — Асканія Нова 7/4; 10, 11 — Новолатонівка 7/1; 12 — Голоківка 1/2; 13 — Мар'янівка 1/11; 14, 15 — Кастирка 1/4; 16 — Безміатежне 1/2; 17, 18 — ВСГІ (Луганськ) 2/3; 19, 20, 33 — Безміатежне 1/1; 21 — Орджонікідзе (Покровськ) гр. Чкаловська I, 14/7; 22 — Луганськ 1926, 3/1; 23, 24 — Петрівка 1/4; 25, 26 — Сватове 18/3; 27, 28 — Миколаївка 5/10; 29, 30 — Біловодськ 6/5; 31, 32 — Вербівка 11/6; 34 — Подокалінівка 6/4; 35 — Зелений Гай 3/11; 36 — Виноградне 14/5; 37 — Орехів, Тарасова Могила, п. 7; 38 — Володимирівка 13/8; 39 — Вишневий Дол 2/9 (1—4, 25, 26 — Братченко 2004; 5 — Мельник, Стеблина 2012; 6—8, 27, 28 — Братченко 2009; 9 — Евдокимов, Солтыс, Куприй 1989; 10, 11 — Берестнев 1995; 12 — Полин, Тупчиенко, Ніколова А. 1992; 13 — Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986; 14, 15 — Евдокимов, Гершкович, Шевченко 1986; 16, 19, 20, 31—33 — Клименко 1997; 17, 18 — Гладких, Писларий, Кротова 1974; 21 — Полин, Ніколова А. 1998; 22 — Братченко 1976; 23, 24 — Братченко и др. 1980; 29, 30 — Братченко, Санжаров 2001; 34 — Евдокимов и др. 1977; 35 — Ковалева и др. 2003; 36 — Отрошенко и др. 1983; 37 — Govedarica et al. 2006; 38 — Чередниченко и др. 1975; 39 — Писларий и др. 1980)

Fig. 4. Ring-shaped pendants from the Late Catacomb graves: 1—4 — Svatove 8/1; 5 — Kryvyi Rih, hr. Liakhovoi Mohyly 1/12; 6—8 — Mykolaivka 11/7; 9 — Askaniia Nova 7/4; 10, 11 — Novoplatonivka 7/1; 12 — Holovkivka 1/2; 13 — Marianivka 1/11; 14, 15 — Kastyrka 1/4; 16 — Bezmiatezhne 1/2; 17, 18 — VSHI (Luhansk) 2/3; 19, 20, 33 — Bezmiatezhne 1/1; 21 — Ordzhonikidze (Pokrovsk) Chkalovska group I, 14/7; 22 — Luhansk 1926, 3/1; 23, 24 — Petrivka 1/4; 25, 26 — Svatove 18/3; 27, 28 — Mykolaivka 5/10; 29, 30 — Bilovodsk 6/5; 31, 32 — Verbvivka 11/6; 34 — Podokalynivka 6/4; 35 — Zelenyi Hai 3/11; 36 — Vynohradne 14/5; 37 — Orekhiv, Tarasova Mohyla b. 7; 38 — Volodymyrivka 13/8; 39 — Vyshnevyy Dol 2/9 (1—4, 25, 26 — Bratchenko 2004; 5 — Melnyk, Steblyna 2012; 6—8, 27, 28 — Bratchenko 2009; 9 — Evdokimov, Soltyis, Kupriy 1989; 10, 11 — Berestnev 1995; 12 — Polin, Tupchienko, Nikolova A. 1992; 13 — Shaposhnikova, Fomenko, Dovzhenko 1986; 14, 15 — Evdokimov, Gershkovich, Shevchenko 1986; 16, 19, 20, 31—33 — Klimenko 1997; 17, 18 — Gladkih, Pislariy, Krotova 1974; 21 — Polin, Nikolova A. 1998; 22 — Bratchenko 1976; 23, 24 — Bratchenko et al. 1980; 29, 30 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 34 — Evdokimov et al. 1977; 35 — Kovaleva et al. 2003; 36 — Otroschenko et al. 1983; 37 — Govedarica, Kaiser, Rassamakin, Samar, 2006; 38 — Cherednichenko et al. 1975; 39 — Pislariy et al. 1980)

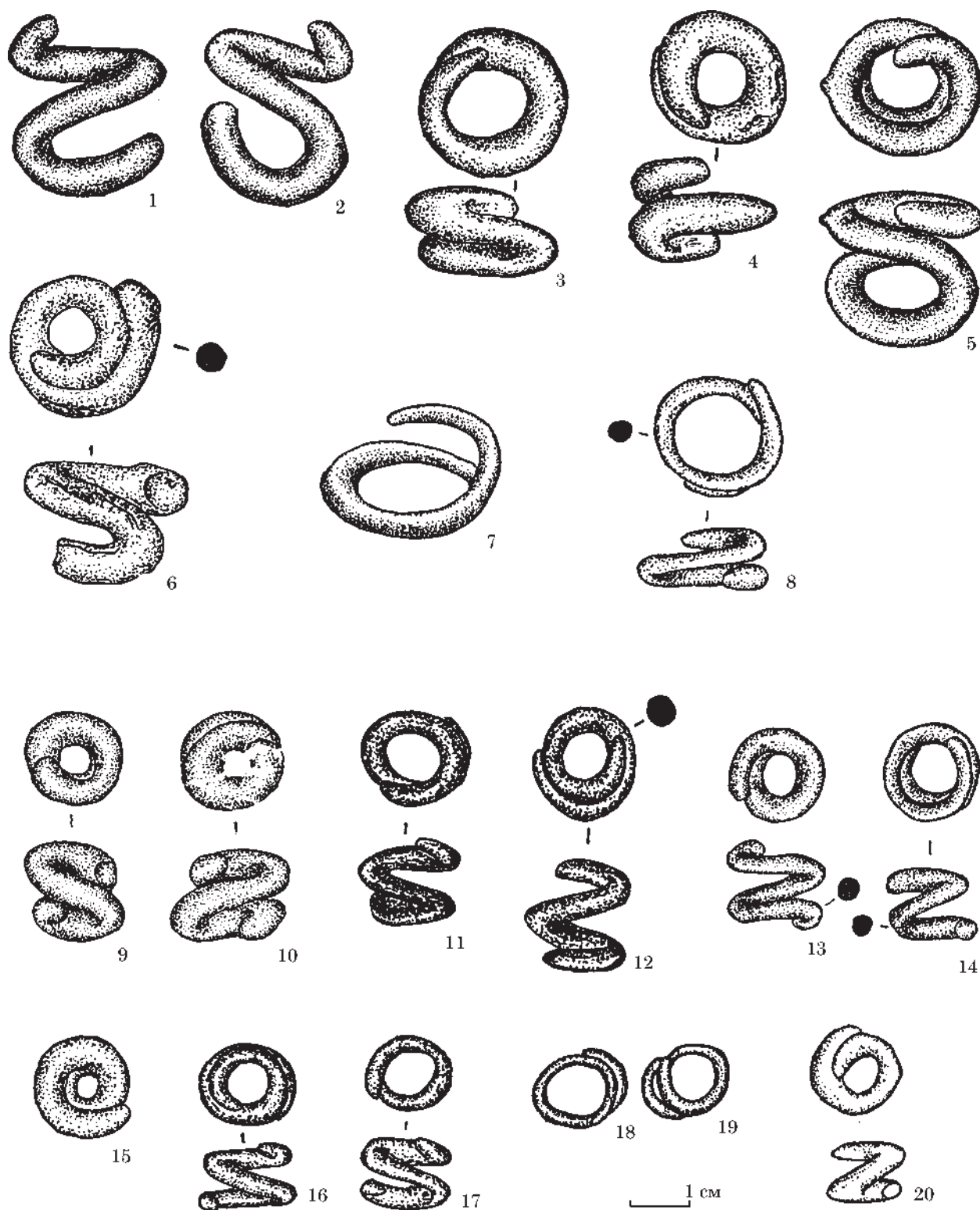

Рис. 5. Підвіски з поховань ямної КС в 1,5 оберти (великі): 1, 2 — Тараклія II, 10/19; 3, 4 — Новоселівка 6/7; 5 — Тараклія II, 10/10; 6 — Соколове I, 3/2; 7 — Біленьке 1/20; 8 — Трапівка 1/9; 9, 10 — Алкалія 33/9; 11, 12 — Джурджулешть 1/9; 13, 14 — Баранове 1/10; 15 — Багате 2/11; 16, 17 — Желябівка 1/12; 18, 19 — Новогригорівка 3/11; 20 — Басань, «Бабакова Могила», 3/8 (1, 2, 5, 8—12, 15 — Субботин 2003; 3, 4 — Братченко и др. 1977; 6 — Ковалева, Волкова, Марина 1976; 7 — Попандопуло 1995; 13, 14 — Иванова, Петренко, Ветчинникова 2005; 16, 17 — Гаврилов, Тощев 1999; 18, 19 — Шапошникова и др. 1974; 20 — Плешивенко 1993)

Fig. 5. Pendants of 1.5 turns (large) from Yamna graves: 1, 2 — Tarakliia II, 10/19; 3, 4 — Novoselivka 6/7; 5 — Tarakliia II, 10/10; 6 — Sokolove I, 3/2; 7 — Bilenke 1/20; 8 — Trapivka 1/9; 9, 10 — Alkaliia 33/9; 11, 12 — Dzhurdzhulesht 1/9; 13, 14 — Baranove 1/10; 15 — Bahate 2/11; 16, 17 — Zheliabivka 1/12; 18, 19 — Novohryhorivka 3/11; 20 — Basan, «Babakova Mohyla», 3/8 (1, 2, 5, 8—12, 15 — Subbotin 2003; 3, 4 — Bratchenko et al. 1977; 6 — Kovaleva, Volkova, Marina 1976; 7 — Popandopulo 1995; 13, 14 — Ivanova, Petrenko, Vetchinnikova 2005; 16, 17 — Gavrilov, Toshev 1999; 18, 19 — Shaposhnikova et al. 1974; 20 — Pleshivenko 1993)

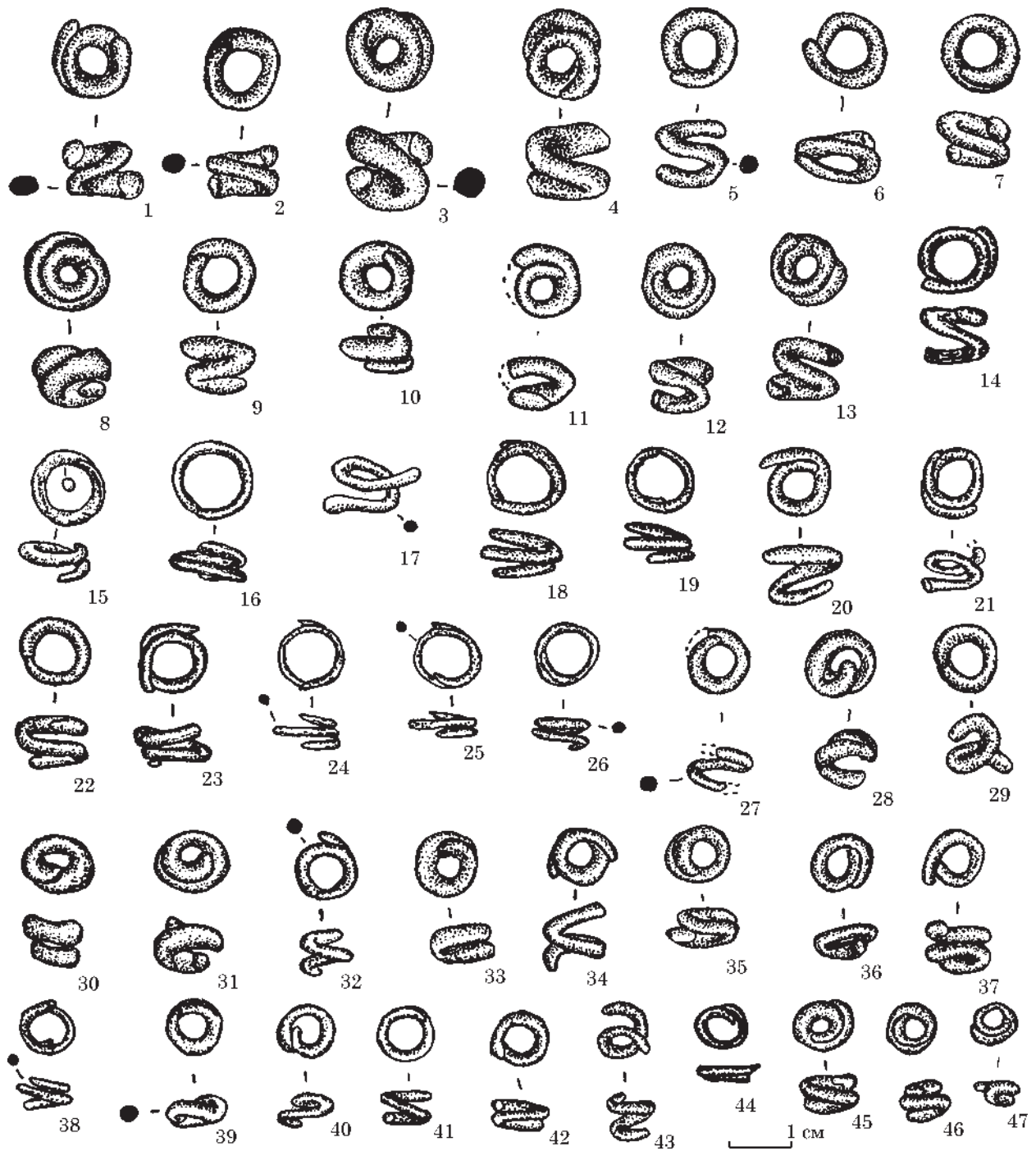

Рис. 6. Підвіски з поховань ямної КС в 1,5 оберти (дрібні): 1, 2 — Огородне III, 1/6; 3 — Плавні 8/31; 4 — Гаваоаса 4/3; 5 — Баранове 1/10; 6 — Межиріччя 4/9; 7 — Миколаївка 1/12; 8, 30—31 — Утконосівка 6/1; 9 — Рокшани 2/3; 10 — Акермень I, 11/11; 11 — Новоселиця 21/1; 12, 13 — Шевченкове 3/6; 14, 44 — Плотина 10/7; 15 — Первомайівка I, 1/4; 16 — Зелений Гай 4/11; 17 — Тернівка 224/1; 18, 19, 38 — Пуркари 1/31; 20 — Холмське 8/6; 21 — Семенівка 11/5; 22, 23 — Толмаз 3/4; 24 — Олонешти 6/8; 25 — Олонешти 1/16; 26 — Плавні 26/7; 27 — Прапори (Шевченкове) 1/20; 28 — Яски 5/22; 29 — Єфимівка 10/10; 32 — Кривий Ріг, ПГЗК 1/4; 33 — Орзеїв 1/6; 34 — Виноградне 24/24; 35 — Холмське 2/27; 36 — Гура-Бикулуй 2/13; 37 — Гура-Бикулуй 5/7; 39 — Нерушай 1/14; 40 — Джурджулешть 1/9; 41 — Слободзея 4/12; 42 — Слободзея 1/19; 43 — Червоне 2/5; 45—47 — Біленьке 7/4 (1, 2, 4, 8, 9, 11—13, 17, 26—31, 33, 35—37, 39—43 — Субботин 2003; 5 — Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005; 6 — Ромашко і др. 2004; 7 — Евдокимов і др. 1980; 10 — Вязьмітіна та ін. 1960; 14, 44 — Бондарь і др. 1983; 15 — Черных, Ніколова, А. 2016; 16 — Ковалева і др. 2003; 18, 19, 24, 25, 38 — Ярової 1990; 45—47 — Попандопуло 1995)

Fig. 6. Pendants of 1.5 turns (small) from Yamna graves: 1, 2 — Ohorodne III, 1/6; 3 — Plavni 8/31; 4 — Havanoasa 4/3; 5 — Baranove 1/10; 6 — Mezhyrychi 4/9; 7 — Mykolaivka 1/12; 8, 30, 31 — Utkonosivka 6/1; 9 — Rokshany 2/3; 10 — Akermen I, 11/11; 11 — Novoselytsia 21/1; 12, 13 — Shevchenkove 3/6; 14, 44 — Plotyna 10/7; 15 — Pervomaivka I, 1/4; 16 — Zelenyi Hai 4/11; 17 — Ternivka 224/1; 18, 19, 38 — Purkary 1/31; 20 — Kholmske 8/6; 21 — Semenivka 11/5; 22, 23 — Tolmaz 3/4; 24 — Oloneshty 6/8; 25 — Oloneshty 1/16; 26 — Plavni 26/7; 27 — Prapory (Shevchenkove) 1/20; 28 — Yasky 5/22; 29 — Yefymivka 10/10; 32 — Kryvyi Rih, PHZK 1/4; 33 — Orheiv 1/6; 34 — Vynohradne 24/24; 35 — Kholmske 2/27; 36 — Hura-Bykului 2/13; 37 — Hura-Bykului 5/7; 39 — Nerushai 1/14; 40 — Dzhurdzhulesht 1/9; 41 — Slobodzeia 4/12; 42 — Slobodzeia 1/19; 43 — Chervone 2/5; 45—47 — Bilenske 7/4 (1, 2, 4, 8, 9, 11—13, 17, 26—31, 33, 35—37, 39—43 — Subbotin 2003; 5 — Ivanova, Petrenko, Vetchinnikova 2005; 6 — Romashko et al. 2004; 7 — Evdokimov et al. 1980; 10 — Viazmitina et al. 1960; 14, 44 — Bondar et al. 1983; 15 — Chernykh, Nikolova, A. 2016; 16 — Kovaleva et al. 2003; 18, 19, 24, 25, 38 — Yarovoy 1990; 45—47 — Popandopulo 1995)

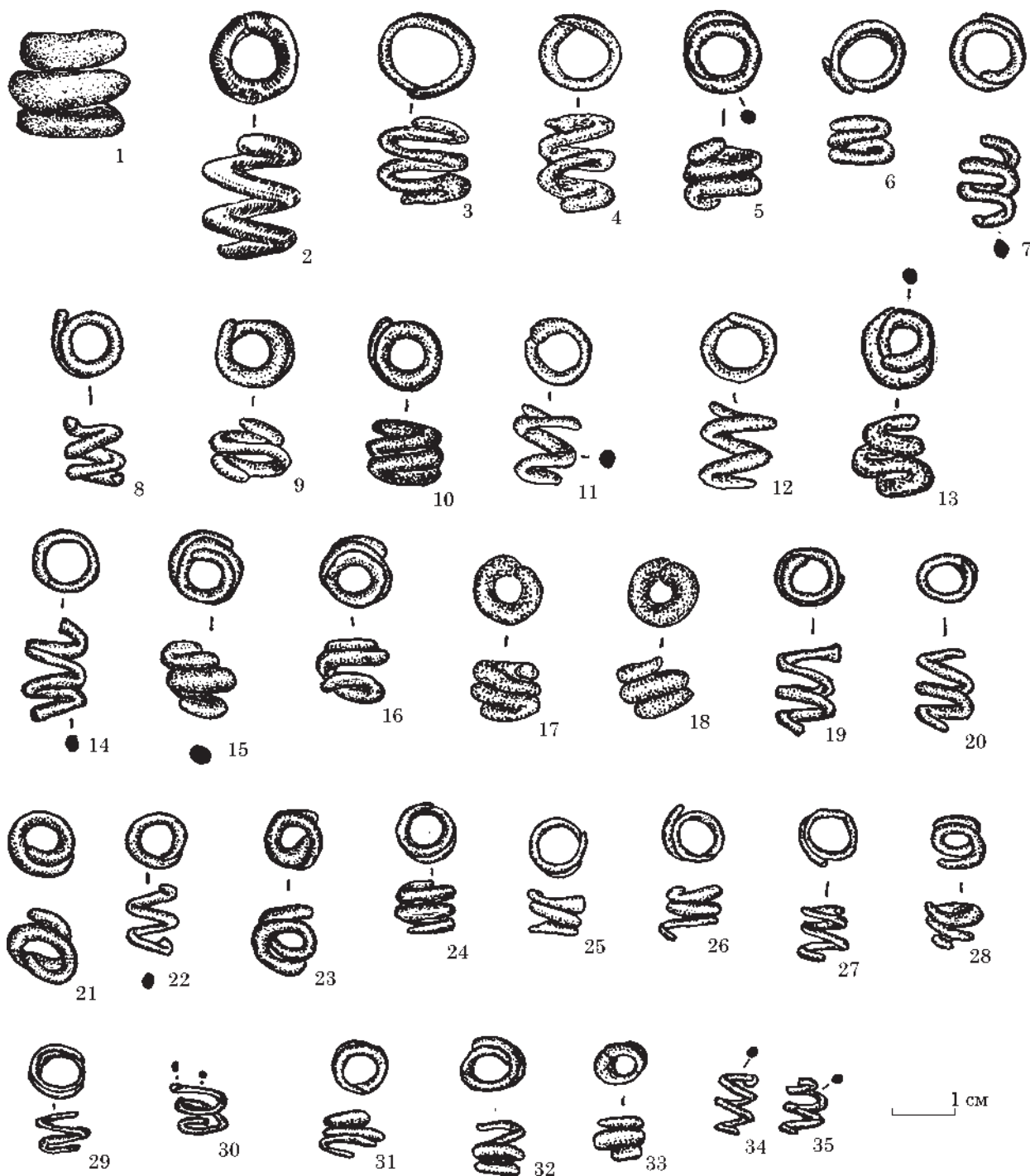

Рис. 7. Підвіски з поховань ямної КС в 2 — 2,5 оберти: 1 — Сергіївка II, 3/3; 2 — Старогорожене 1/17; 3, 4 — Кременна 3/4; 5 — Зимогір'я 1/14; 6 — Великодубове 5/3; 7, 8 — Садове 1/26; 9 — Хаджимус 2/7; 10 — Семенівка 11/5; 11, 12 — Тираспіль 3/18; 13 — Новоселівка 6/7; 14 — Глибоке 1/26; 15, 16 — Яски 1/18; 17, 18 — Алкалія 33/7; 19, 20 — Острівне 2/6; 21, 22 — Острівне 2/7; 23 — Новоселиця 19/11; 24 — Зелений Гай 5/7; 25, 26, 31 — Чорнухине 1/8; 27 — Глибоке 1/7; 28 — Червоне 2/5; 29, 30 — Астахове 3/15; 32, 33 — Білолісся 7/4; 34, 35 — Виноградне 24/18 (1 — Кубышев и др. 1984; 2 — Шапошникова, Фоменко, Балущкин 1977; 3, 4 — Санжаров, Братченко 1999; 5 — Пыслару, Самойленко 2010; 6 — Отрошенко и др. 1981; 7—12, 14—23, 27, 28, 32, 33 — Субботин 2003; 24 — Ковалева и др. 2003; 25, 26, 31 — Гершкович 1996; 29, 30 — Евдокимов 1991; 35, 36 — Отрошенко и др. 1983)

Fig. 7. Pendants of 2 — 2.5 turns from Yamna graves: 1 — Serhiivka II, 3/3; 2 — Starohorozhene 1/17; 3, 4 — Kremynna 3/4; 5 — Zymohiria 1/14; 6 — Velykodubove 5/3; 7, 8 — Sadove 1/26; 9 — Khadzhymus 2/7; 10 — Semenivka 11/5; 11, 12 — Tyraspil 3/18; 13 — Novoselivka 6/7; 14 — Hlyboke 1/26; 15, 16 — Yasky 1/18; 17, 18 — Alkaliia 33/7; 19, 20 — Ostrivne 2/6; 21, 22 — Ostrivne 2/7; 23 — Novoselytsia 19/11; 24 — Zelenyi Hai 5/7; 25, 26, 31 — Chornukhyne 1/8; 27 — Hlyboke 1/7; 28 — Chervone 2/5; 29, 30 — Astakhove 3/15; 32, 33 — Bilolissia 7/4; 34, 35 — Vynohradne 24/18 (1 — Kubyshev et al. 1984; 2 — Shaposhnikova, Fomenko, Balushkin 1977; 3, 4 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 5 — Pyslaru, Samoylenko 2010; 6 — Otroschenko et al. 1981; 7—12, 14—23, 27, 28, 32, 33 — Subbotin 2003; 24 — Kovaleva et al. 2003; 25, 26, 31 — Gershkovich 1996; 29, 30 — Evdokimov 1991; 35, 36 — Otroschenko et al. 1983)

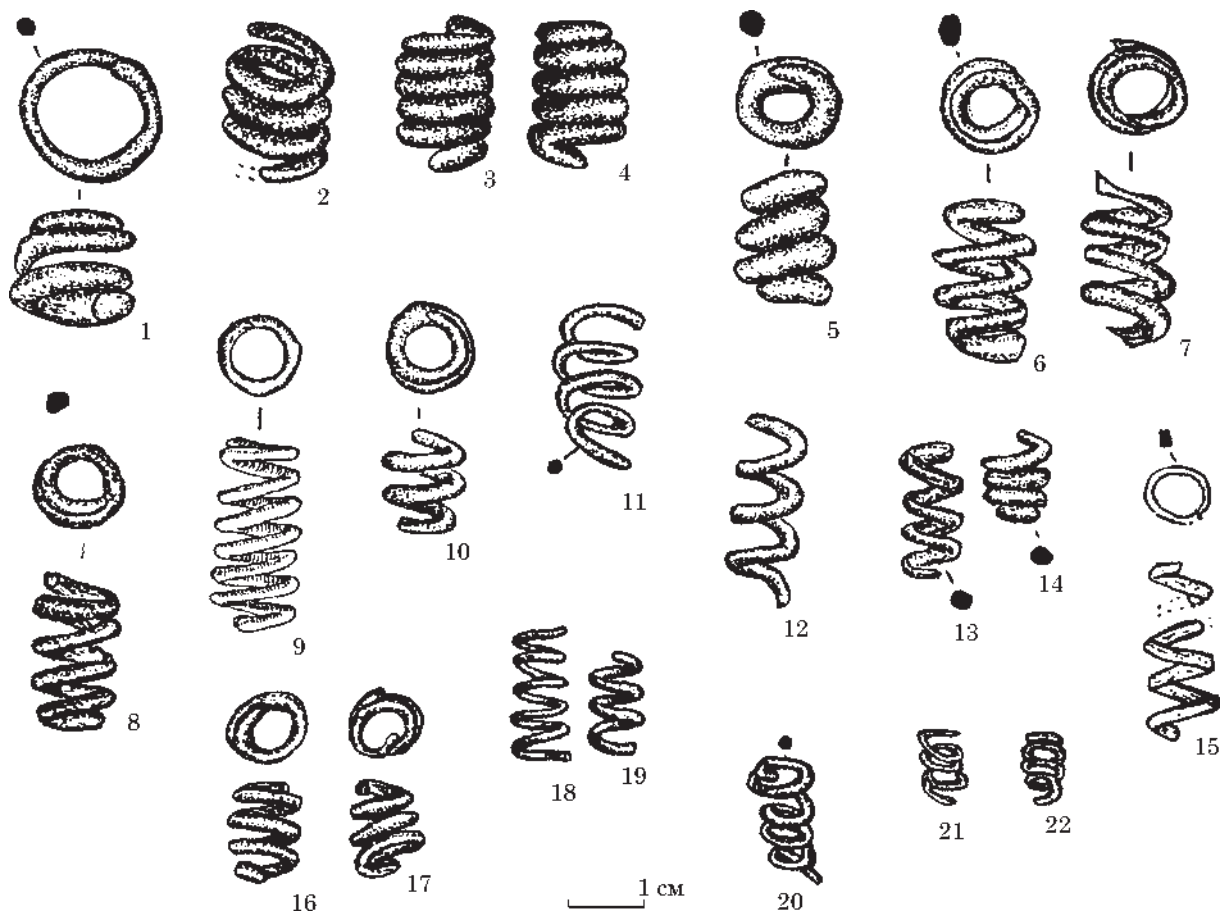

Рис. 8. Підвіски з поховань ямної КС в 3 і більше оберти: 1 — Семенівка 11/5; 2 — Новоселиця 19/11; 3, 4 — Чобручи 1/11; 5 — Нове 11/2; 6, 7 — Садове 1/32; 8 — Доброолександрівка 1/5; 9 — Старогорожене 1/17; 10 — Миколаївка 1/12; 11 — Виноградний Сад II 1/11; 12 — Перещепине 4/13; 13, 19 — Каушани 1/13; 14, 15 — Курчі 20/16; 16 — Давидівка I, 1/7; 17, 18 — Старогорожене 1/31; 20 — Балабани 13/12; 21, 22 — Тараклія II, 10/19 (1—4, 6—8, 13—15, 19, 20—22 — Субботин 2003; 5 — Кубышев и др. 1984; 9, 17, 18 — Шапошникова, Фоменко, Балущкин 1977; 10 — Евдокимов и др. 1980; 11 — Шапошникова и др. 1986; 12 — Телегин и др. 1973; 16 — Кубышев и др. 1986)

Fig. 8. Pendants of 3 or more turns from Yamna graves: 1 — Semenivka 11/5; 2 — Novoselytsia 19/11; 3, 4 — Chobruchy 1/11; 5 — Nove 11/2; 6, 7 — Sadove 1/32; 8 — Dobrooleksandrivka 1/5; 9 — Starohorozhene 1/17; 10 — Mykolaivka 1/12; 11 — Vynohradnyi Sad II 1/11; 12 — Pereshchepyne 4/13; 13, 19 — Kaushany 1/13; 14, 15 — Kurchi 20/16; 16 — Davydivka I, 1/7; 17, 18 — Starohorozhene 1/31; 20 — Balabany 13/12; 21, 22 — Tarakliia II, 10/19 (1—4, 6—8, 13—15, 19, 20—22 — Subbotin 2003; 5 — Kubyshev et al. 1984; 9, 17, 18 — Shaposhnikova, Fomenko, Balushkin 1977; 10 — Evdokimov et al. 1980; 11 — Shaposhnikova et al. 1986; 12 — Telegin et al. 1973; 16 — Kubyshev et al. 1986)

3. Підвіски багатовиткові — від 3—3,5 до 7 обертів знаходились у 19 похованнях. Діаметр витків більших предметів 1,7—1,5 см, дрібних — 0,6 см (рис. 8). З чотирьох поховань Північного Надазов'я, Присамар'я та Подніпров'я походять підвіски в 3—3,5 оберти (рис. 8: 5, 10, 12, 16). Більшість з них походить з поховань Північно-Західного Надчорномор'я, де знаходились підвіски в 3—4,5 оберти, а в трьох похованнях в 5—7 оберти (Старогорожене 1/31, 1/17; Чобручі II 1/11).

Характерною морфологічною рисою ямних спіралеподібних підвісок є круглий в перетині стрижень (дріт), з якого вони згорнуті та трохи звужені на кінцях, частіше закруглених, а рідше загострених.

Катакомбна КС. У складі вибірки репрезентовано 85 випадків із знахідками спіра-

леподібних підвісок, що складає 28,7 % від поховань з усіма видами металевих прикрас катакомбної КС (табл. 2). На відміну від ямної КС у масиві 1 виявлено лише одну знахідку — пізньокатакомбне поховання дитини Нова Долина 3/12, що супроводжувалось керамічним посудом типу Ісківщина (Петренко та ін. 2002). У більшості територіальних масивів поховання з їх знахідками складають від одного до шести випадків і лише у масиві Сіверськодонецчини вони представлені в 57 похованнях, що складають більше 67 % від усіх випадків у катакомбній КС.

Ранньокатакомбні поховання. Тут виявлена максимальна кількість знахідок (48), більшість — з курганів на правобережжі Сіверськодонецчини. Переважають поховання з одною чи двома підвісками. У двох знайдені по три

підвіски (Лисичанськ 3/5, Червона Зоря 6/6, Сокольники 2/2). У похованнях Подніпров'я і Донеччини було по чотири підвіски (Кам'янка-Дніпровська 11/16, Майдан 1/1, Зимогор'я 1/6). За кількістю обертів та розмірами виробу менш різноманітні, ніж у ямних похованнях.

1. Основна кількість підвісок, як і в похованнях ямної КС, згорнуті в 1,5 оберти (22 поховання). Найбільші мали діаметр витків 1,8—1,5 см із стрижня, що в перетині мав 0,3—0,4 см. (рис. 9: 1—4, 7—11, 14), дрібніші — діаметр витків 1,3—0,9 см, в перетині дріт 0,2—0,15 см (рис. 9: 5, 6, 12, 13, 15—28).

2. Підвіски в 2—2,5 оберти знаходились у 17 похованнях (рис. 10). Саме між ними є виробу з максимальним для ранньокатакомбних підвісок діаметром витків 2,2—1,7 см, стрижень у перетині 0,4—0,3 см, а дрібніші — діаметр витків 1,5—1,2 см, стрижень — 0,2—0,15 см. Тобто вони відрізняються від виробів з такою самою кількістю обертів ямної КС більшою масивністю.

3. Підвіски в 3—3,5 (4?) оберти репрезентовані у дев'яти похованнях вибірки. Діаметр витків від 2 до 1,3 см, стрижень у перетині — 0,2 см. (рис. 11: 1—6). Крім представлених в ілюстрації, подібні підвіски знаходилися ще в ряді поховань: Зимогор'я 1/6, Сокольники 2/2 на Донеччині (Братченко и др. 1978; Пыслару, Самойленко 2010), Вишнювате 1/1 в Північному Надазов'ї (Самар, Антонов 2017), Кам'янка-Дніпровська 11/16 в Подніпров'ї (Отроценко и др. 1986).

Спіралеподібні підвіски з ранньокатакомбних поховань, на відміну від ямних, виготовлені не лише з круглого (рідше овального) дроту, але й зі стрижня напівкруглого в перетині, що були згорнуті опуклою стороною назовні (рис. 9: 4—6, 14, 18—20; 10: 8, 14 та ін.), а також з плоского стрижня (рис. 9: 23, 24, 28). Серед всіх цих виробів за деталями форми можна виділити дві групи виробів. Одна зберігає форми підвісок ямної КС — зі звуженими кінцями витків, які закруглені чи загострені. Друга має прикметну рису — розкуті в лопаті, закруглені один чи обидва кінця витка (рис. 9: 4—9, 13, 14, 18—20, 25—28; 10: 1—3, 7—10, 12, 13, 18; 11: 3, 4). Подібна морфологічна деталь з'являється на підвісках раннього етапу північнокавказької культури (Кореневский 1990, с. 130) і в новотиторівській культурі Прикубання, а також характерна для ранньокатакомбних поховань цього регіону (Гей 2000, с. 159—161), звідки, ймовірно, розповсюджується в сусідні синхронні культури.

Поховання розвиненого (середнього) та пізнього етапів. За матеріалами вибірки, виявлено 37 поховань із спіралеподібними підвісками. Більшість поховань, як і у попередній час, походять з Сіверськодонецчини. При цьому серед поховань донецької катакомбної культури середнього етапу виявлено тільки шість ком-

плексів з такими підвісками, інші походять з комплексів пізнього етапу, що містили кераміку бахмутського, середньодонського і маницького типів. В регіоні розповсюдження інгульської культури (Поінгулля — Подніпров'я — Північне Приазов'я) репрезентовано 8 поховань з підвісками. Мабуть тільки п'ять з них можна впевнено віднести до інгульської культури. Інші виявляють синкретизм в поховальному обряді — типові для неї поховальні споруди, але скелет у скорченій позі на правому чи лівому боці. Деякі поховання зруйновані й поза не визначена (наприклад, Кривий Ріг, ПГЗК, Веселі Терни 1/5).

Більшість об'єктів пізнього періоду містили по одному (рідше по два) екземпляри підвісок. Тільки на Сіверськодонецчині в 10 комплексах знаходилось від трьох до восьми підвісок: у чотирьох — по три (Бірюкове 4/11, Миколаївка 5/8, 11/7, Преображенне 1/3), у двох — по чотири (Кремінна 1/9, Новоселівка 1/27), у чотирьох — від п'яти до восьми (Нижня Бараниківка 2/5, Войтове III 4/3, Біловодськ 6/6, Олександрівськ 1/30).

Основна маса знахідок — підвіски в 1,5 оберти чи трохи менше, виготовлених з круглого, в окремих випадках з овального чи напівкруглого, в перетині дроту (рис. 12: 1—39). За виключенням окремих виробів з округленими кінцями, у більшості обидва кінця розкуті в лопаті. Більшість підвісок мали овальну форму, злегка витягнуту по осі від середини до овальних лопатей. Максимальні розміри у окремих виробів від 1,9—1 до 1,5—1,3 см, у більшості від 1,4—1 до 1,2—1 см. Деякі мініатюрні виробу мали діаметр 0,8 см.

Можна сказати, що підвіски в 1,5 оберти з розкутими в лопаті кінцями пізньокатакомбного періоду набувають форми, близької для виробів наступного періоду — фіналу середньої бронзи: бабинського культурного кола (Литвиненко, Ляшко 2018, с. 163—164), синташтинської, лолінської, абашевської культур (Кузьміна 1992; Мимоход 2013, с. 169—172 та ін.).

Багатовиткові підвіски в катакомбних похованнях пізнього періоду надзвичайно рідкісні, за матеріалами вибірки знаходились тільки у трьох похованнях Сіверськодонецчини (Новоселівка 1/27, Миколаївка 5/8, Нижня Бараниківка 2/5). Ці виробу, згорнуті в 2—2,5 і 3 оберти з напівкруглого у перетині дроту, мають морфологічну особливість — зворотню петлю в спіралі (рис. 13: 1—8). С. Н. Братченко зазначав відсутність таких підвісок в синхронних культурних групах Передкавказзя, але їх наявність у похованнях полтавкинської культури. Віддалені паралелі він вбачав в золотих спіралях культури Тріалеті Південного Кавказу і в скарбах Трої II (2003, с. 219). Подібні підвіски трапляються й на Середньому Дону в похованнях першого етапу розвитку середньодонської катакомбної культури: в похованні 24/4 серед-

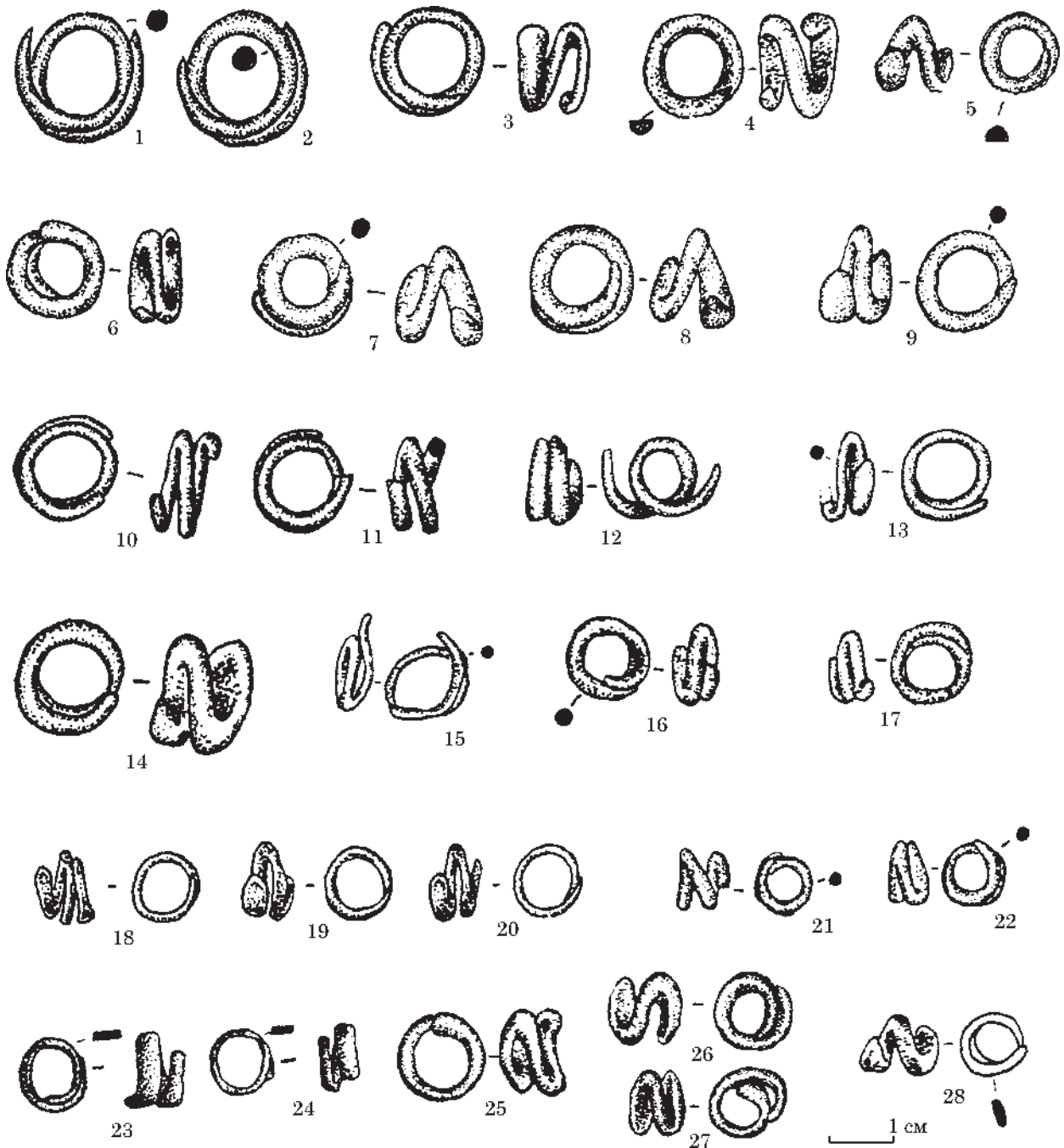

Рис. 9. Підвіски з ранньокатакомбних поховань в 1,5 оберти: 1, 2 — Кривий Ріг, ПГЗК, гр. Катеринівка 2/23; 3 — Благівка 5/8; 4 — Голубовський 4/4; 5 — Лисичанськ, ЛІСПИ 1/5; 6 — Олександрівськ 8/2; 7, 8 — Новомикільське 1/6; 9 — Сокольніки 2/2; 10, 11 — Брилівка 16/3; 12 — Говоруха 7/7; 13 — Майдан 1/1; 14 — Любиме 13/1; 15 — Зимогір'я 1/6; 16 — Сокольніки 2/2; 17 — Огородне 3/6; 18—20 — Лисичанськ 3/5; 21, 22 — Зимогір'я 1/13; 23, 24 — Сватове 1/2; 25 — Червона Зоря 3/4; 26, 27 — Велика Олександрівка 1/19; 28 — Лисичанськ (ЛПНЗ) 4/4 (1, 2 — Мельник, Стеблина 2012; 3, 4, 6—9, 12, 14—16, 21, 22 — Братченко 2001; 5 — Санжаров, Черных, Е. А. 2021; 10, 11 — Евдокимов, Гершкович, Порутский 1985; 13, 25 — Санжаров 1992; 17 — Санжаров 2001; 18—20 — Санжаров, Черных Е. А. 2006; 23, 24 — Братченко 2004; 26, 27 — Кубышев и др. 1981; 28 — Клименко 1997)

Fig. 9. Pendants of 1.5 turns from the Early Catacomb graves: 1, 2 — Kryvyi Rih, PHZK, group of Katerynivka 2/23; 3 — Blahivka 5/8; 4 — Holubovskiy 4/4; 5 — Lysychansk, LYSPY 1/5; 6 — Oleksandrivsk 8/2; 7, 8 — Novomykilske 1/6; 9 — Sokolnyky 2/2; 10, 11 — Brylivka 16/3; 12 — Hovorukha 7/7; 13 — Maidan 1/1; 14 — Liubyme 13/1; 15 — Zymohiria 1/6; 16 — Sokolnyky 2/2; 17 — Ohorodne 3/6; 18—20 — Lysychansk 3/5; 21, 22 — Zymohiria 1/13; 23, 24 — Svatove 1/2; 25 — Chervona Zoria 3/4; 26, 27 — Velyka Oleksandrivka 1/19; 28 — Lysychansk (LPNZ) 4/4 (1, 2 — Melnyk, Steblyna 2012; 3, 4, 6—9, 12, 14—16, 21, 22 — Bratchenko 2001; 5 — Sanzharov, Chernyh E. 2021; 10, 11 — Evdokimov, Gershkovich, Porutskiy 1985; 13, 25 — Sanzharov 1992; 17 — Sanzharov 2001; 18—20 — Sanzharov, Chernyh E. A. 2006; 23, 24 — Bratchenko 2004; 26, 27 — Kubyshev et al. 1981; 28 — Klimenko 1997)

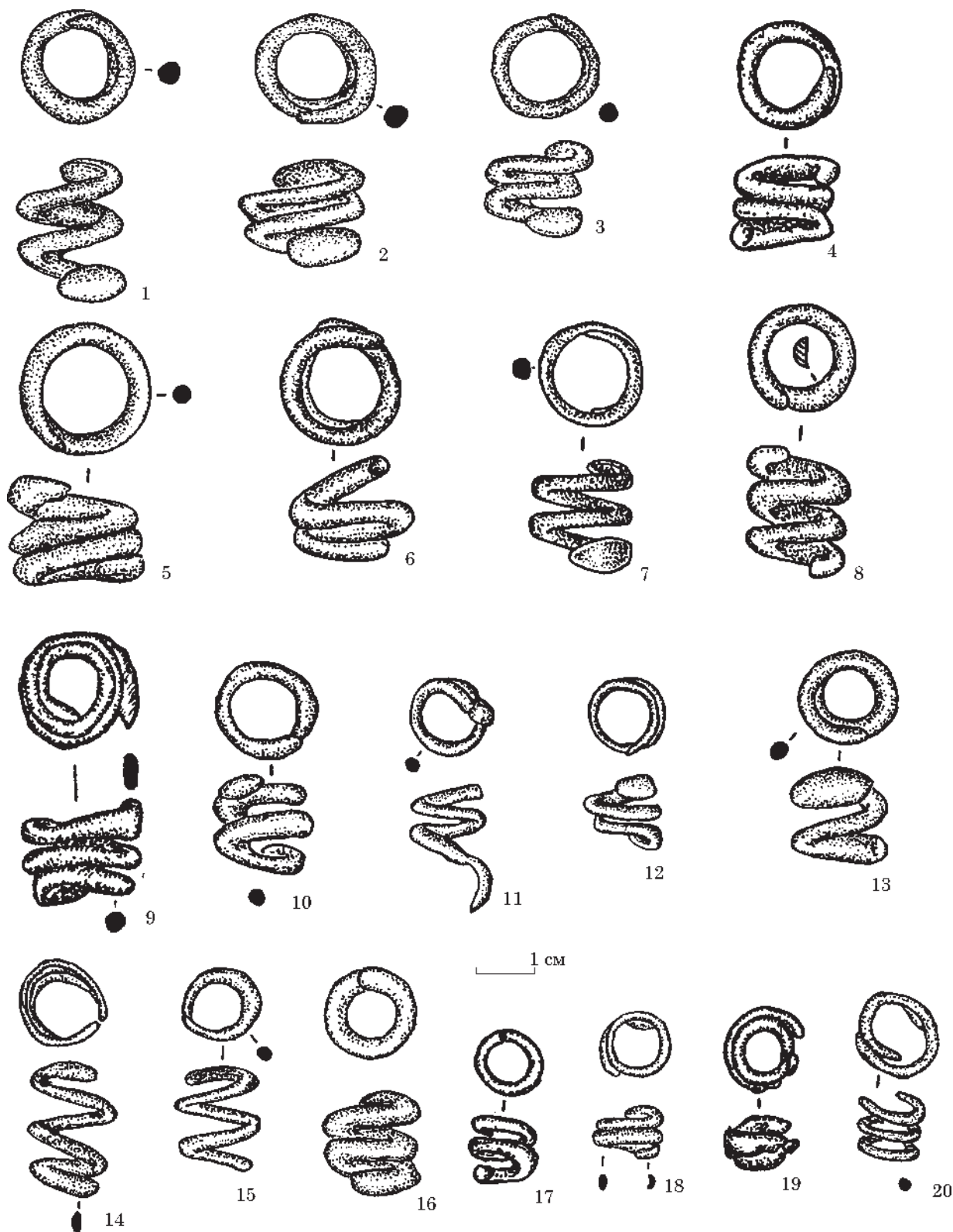

Рис. 10. Підвіски з ранньокатакомбних поховань в 2—2,5 оберти: 1—3 — Червона Зоря 6/6; 4 — Любиме 13/1; 5 — Любиме 14/2; 6 — Калинівка 1/8; 7 — Лисичанськ 1/4; 8 — Голубовський 4/4; 9 — Кондратівка 3/2; 10 — Калинівка 2/6; 11, 12 — Майдан 1/1; 13—15 — Зимогір'я 1/6; 16 — Тельмана 1/9; 17 — Любиме 1/1; 18 — Благівка 2/7; 19 — Говоруха 7/7; 20 — Цілинне 1/7 (1—3 — Санжаров, Бритюк 1996; 4, 5, 8, 13—19 — Братченко 2001; 6, 9, 10 — Кульбака, Качур 2002; 7 — Санжаров, Черных Е. А. 2006; 11, 12 — Санжаров 1992; 20 — Генинг, Корпусова 1989)

Fig. 10. Pendants of 2—2.5 turns from the Early Catacomb graves: 1—3 — Chervona Zoria 6/6; 4 — Liubyme 13/1; 5 — Liubyme 14/2; 6 — Kalynivka 1/8; 7 — Lysychansk 1/4; 8 — Holubovskiy 4/4; 9 — Kondrativka 3/2; 10 — Kalynivka 2/6; 11, 12 — Maidan 1/1; 13—15 — Zymohiria 1/6; 16 — Telmana 1/9; 17 — Liubymee 1/1; 18 — Blahivka 2/7; 19 — Novorukha 7/7; 20 — Tsilynne 1/7 (1—3 — Sanzharov, Brityuk 1996; 4, 5, 8, 13—19 — Bratchenko 2001; 6, 9, 10 — Kulbaka, Kachur 2002; 7 — Sanzharov, Chernyh E. A. 2006; 11, 12 — Sanzharov 1992; 20 — Gening, Korpusova 1989)

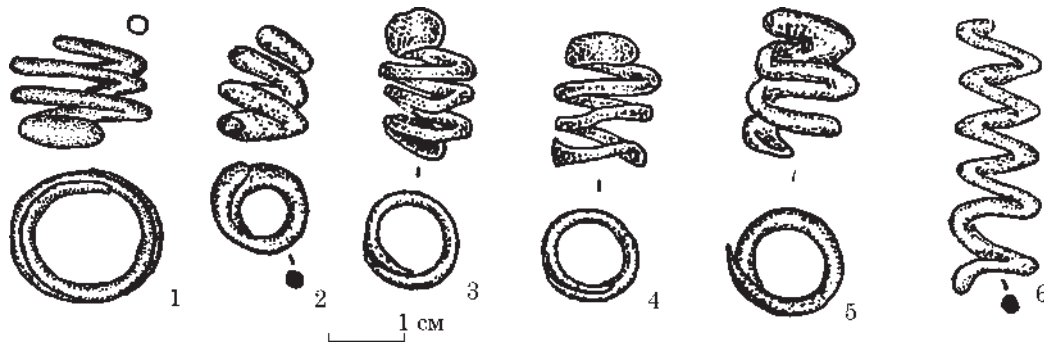

Рис. 11. Підвіски з ранньокатакомбних поховань в 3 і більше оберти: 1 — Майдан 1/1; 2 — Червона Зоря 2/9; 3, 4 — Лисичанськ 1/2; 5 — Калинівка 2/6; 6 — Виноградне 22/24 (1, 2 — Санжаров 1992; 3, 4 — Санжаров, Черных Е. А. 2006; 5 — Кульбака, Качур 2002; 6 — Рассамакін и др. 1982)

Fig. 11. Pendants of 3 or more turns from the Early Catacomb graves: 1 — Maidan 1/1; 2 — Chervona Zoria 2/9; 3, 4 — Lysychansk 1/2; 5 — Kalynivka 2/6; 6 — Vynohradne 22/24 (1, 2 — Sanzharov 1992; 3, 4 — Sanzharov, Chernyh E. A. 2006; 5 — Kulbaka, Kachur 2002; 6 — Rassamakin et al. 1982)

ньої групи Павлівського могильника, в похованні 12/3 Першого Власовського могильника (Синюк 1983, с. 54, рис. 21: 4; 1989, с. 45, рис. 7: 5—10).

Скроневі підвіски із зворотнім витком спіралі з поховань Нижнього Подоння — Поволжя О. В. Кияшко відніс до третього періоду, тобто наступного після пізньоямного—ранньокатакомбного часу в цьому регіоні, який він назвав «ранньодонецьким» (1999, с. 81—82; с. 153, рис. 97: 16—18, 28). Але, судячи з типів металевих ножів і керамічного посуду з цих комплексів (Кияшко А. 2002, с. 249, табл. XXII: 8—19), вони виходять за рамки класичної донецької культури і відповідають пізньому етапу її розвитку. Подібні вироби трапляються і в пам'ятках рубежу середньої / пізньої бронзи — абашевських і центральноєвропейських комплексах (Мимоход 2018, рис. 5), а також у комплексах Північного Кавказу. Унікальна спіралеподібна підвіска зі зворотнім витком походить з поховання 2/2 Архонська-88 у Північній Осетії, кінці якої були згорнуті у спіральний щиток (рис. 13: 9; Кореневский, Мимоход 2011, с. 106, рис. 8: 3). Цьому виробу автори знаходять досить широке коло часткових аналогій (без закручених в спіральний щиток кінців) у матеріалах Північного і Південного Кавказу, Південно-Східній і Південній Європі, де вони з'являються у посткатакомбний час, проте питання щодо прототипів подібних виробів залишають відкритим (Кореневский, Мимоход 2011, с. 58—60).

Підсумки. Таким чином, упродовж III тис. до н. е. змінювалися деталі в декоративних стандартах розглянутих видів головних прикрас, кількісне співвідношення різних їхніх типів у складі культурно-хронологічних груп і територіальних регіонів.

Піком вживання скроневих підвісок, перш за все спіралеподібних, була ямна КС, про що свідчить не тільки кількість поховань зі знахідками, які складають майже половину від усіх

видів прикрас, але й різновиди за числом обертів та розмірами.

За час катакомбної КС їхнє вживання знижується до менш ніж третини на тлі появи нових видів прикрас. У виготовленні підвісок ранньокатакомбного часу зберігаються традиції ямної КС, але з'являються нові традиції формування спіралеподібних підвісок з напівкруглого в перетині дроту з розкутими в лопаті одним чи обома кінцями, що характерно для синхронних комплексів Північного Кавказу. Менш різноманітними за розміром стають підвіски в 1,5 оберти, а найбільші переважають серед виробів у 2—2,5 оберти.

Кардинальні зміни спостерігаються у пізньокатакомбний час — головні прикраси представлені в основному кільцеподібними підвісками в один оберт і спіралеподібними в 1,5 оберти з розкутими в лопаті кінцями. Багатовиткові підвіски надзвичайно рідкісні і представлені екземплярами зі зворотнім витком спіралі, що походять з Донеччини. Слід також відзначити мінімальну присутність скроневих підвісок загалом в похованнях розвиненого етапу донецької катакомбної культури, а також в похованнях інгульської культури і в пізніх похованнях з синкретичними рисами в регіоні поширення останньої.

У часі спостерігається тенденція до збільшення числа кілець при одному індивіді. В ямних і ранньокатакомбних похованнях знаходились по одному—два екземпляри, тільки у двох похованнях по три. В пізньокатакомбних похованнях Донеччини в п'яти комплексах зафіксовано по три—п'ять кільцеподібних підвісок. І лише в одному інгульському були дві кільцеподібні підвіски (Кастирка 1/4). Ще у одному інгульському похованні 26/16 могильника Мамай-Гора серед кісток грудної клітки знаходились дві срібних підвіски з потовщеними кінцями — одна кільцева, інша майже в 1,5 оберти (Тощев 1995). Подібна тенденція спостерігається і відносно спіралеподібних

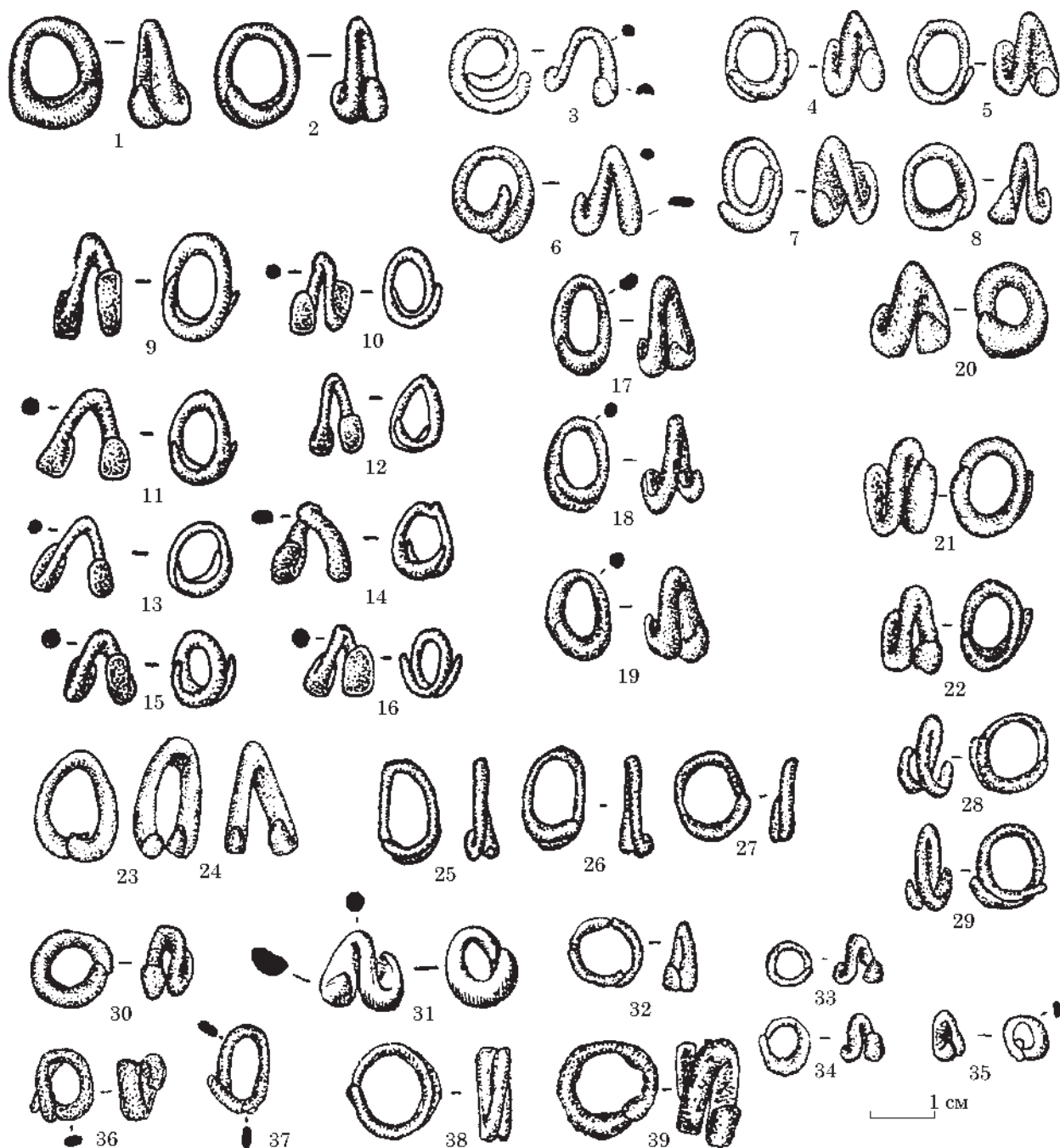

Рис. 12. Скроневі підвіски з поховань пізнього періоду катакомбної КС: 1, 2 — Олександрівськ 1/31; 3—8 — Войтове III, 4/3; 9—16 — Біловодськ 6/6; 17—19 — Миколаївка 11/7; 20 — Олександрівськ 1/8; 21, 22 — Кремінна 1/9; 23, 24 — Преображенне 1/3; 25—27 — Олександрівськ 1/30; 28, 29 — Бірюкове 4/11; 30 — Сватове 20/3; 31 — Райське, Розкопана Могила, компл. 1; 32 — Олександрівськ 1/44; 33, 34 — Миколаївський могильний 3/9; 35 — Миколаївка 5/10; 36 — ВСГІ (Луганськ) 2/3; 37 — ВСГІ (Луганськ) 3/13; 38 — Зелений Гай 3/11; 39 — Новоселівка 1/27 (1, 2, 20, 25—27, 32 — Братченко 2008; 3—8 — Братченко и др. 1980; 9—16 — Братченко, Санжаров 2001; 17—19, 35 — Братченко 2009; 21, 22 — Санжаров, Братченко 1999; 23, 24 — Красильников, Тельнова 1993; 28, 29 — Антоненко, Пиоро, Самойленко 1987; 30 — Братченко 2004; 31 — Полідович, Разумов 2001; 33, 34 — Вангородская, Санжаров 1991; 36—37 — Гладких, Писларий, Кротова 1974; 38 — Ковалева и др. 2003; 39 — Писларий, Гераскова, Дубовская 1977)

Fig. 12. Temple pendants from the Late Catacomb graves: 1, 2 — Oleksandrivsk 1/31; 3—8 — Voitove III, 4/3; 9—16 — Bilovodsk 6/6; 17—19 — Mykolaivka 11/7; 20 — Oleksandrivsk 1/8; 21, 22 — Kreminna 1/9; 23—24 — Preobrazhenne 1/3; 25—27 — Oleksandrivsk 1/30; 28, 29 — Biriukove 4/11; 30 — Svatove 20/3; 31 — Raiske, Rozkopana Mohyla, kompl. 1; 32 — Oleksandrivsk 1/44; 33, 34 — Mykolaivskiy mohylnyk 3/9; 35 — Mykolaivka 5/10; 36 — VSHI (Luhansk) 2/3; 37 — VSHI (Luhansk) 3/13; 38 — Zelenyi Hai 3/11; 39 — Novoselivka 1/27 (1, 2, 20, 25—27, 32 — Bratchenko 2008; 3—8 — Bratchenko et al. 1980; 9—16 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 17—19, 35 — Bratchenko 2009; 21, 22 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 23, 24 — Krasilnikov, Telnova 1993; 28, 29 — Antonenko, Pioro, Samojlenko 1987; 30 — Bratchenko 2004; 31 — Polidovych 2011; 33, 34 — Vangorodskaya, Sanzharov 1991; 36, 37 — Gladkih, Pislariy, Krotova 1974; 38 — Kovaleva et al. 2003; 39 — Pislariy, Geraskova, Dubovskaya 1977)

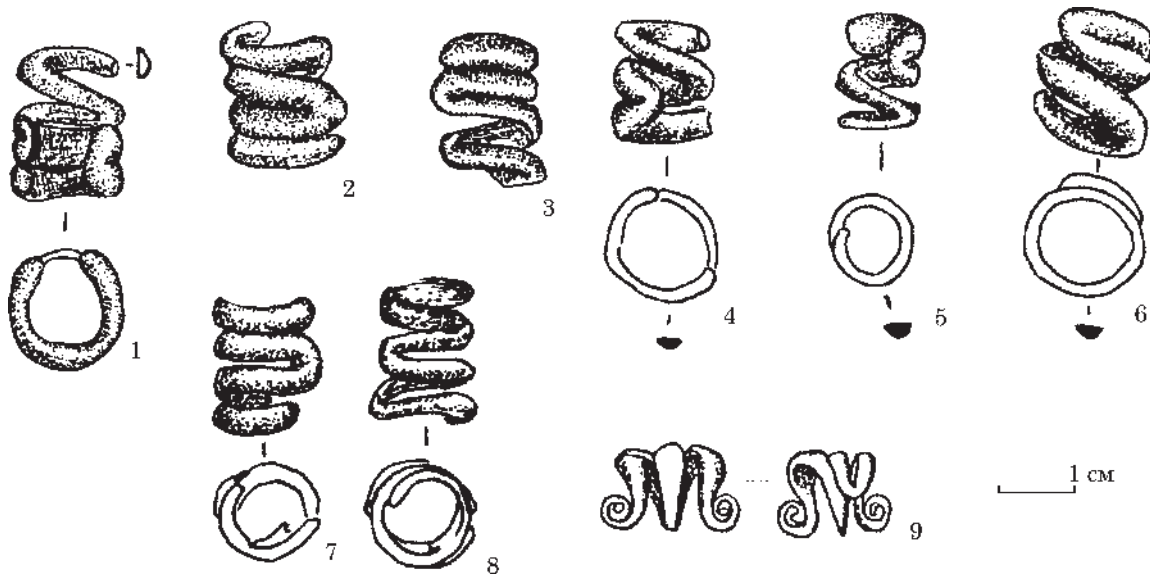

Рис. 13. Скроневі підвіски зі зворотною петлею: 1—3 — Миколаївка 5/8; 4—6 — Нижня Бараниківка 2/5; 7—8 — Новоселівка 1/27; 9 — Архонська-88 2/2 (1—3 — Братченко 2009; 4, 5 — Братченко 2003; 7, 8 — Писларий, Гераськова, Дубовская 1977; 9 — Кореневский, Мимоход 2011)

Fig. 13. Temple pendants with reverse loop: 1—3 — Mykolaivka 5/8; 4—6 — Nyzhnia Baranykivka 2/5; 7, 8 — Novoselivka 1/27; 9 — Arkhonska 88 2/2 (1—3 — Bratchenko 2009; 4, 5 — Bratchenko 2003; 7, 8 — Pislariy, Geraskova, Dubovskaya 1977; 9 — Korenevskiy, Mimohod 2011)

підвісок. У виборці ямної КС виявлено чотири комплекси, де було від трьох до п'яти підвісок. В ранньокатакомбній культурі сім комплексів з трьома — чотирма підвісками. В пізньокатакомбних похованнях Сіверськодонецчини в 10 комплексах було від трьох до восьми підвісок. Тільки в регіоні інгульської культури переважали поховання з однією спіралеподібною підвіскою.

Змінюється у часі співвідношення кільцеподібних і спіралеподібних підвісок (рис. 14). В ямних та ранньокатакомбних похованнях переважають спіралеподібні, в ямних — майже в три рази, в ранньокатакомбних — майже в п'ять. В складі пізньокатакомбних поховань Донеччини цей розрив значно скорочується, а в інгульській культурі (разом з сінкретичними похованнями) кільцеподібні підвіски майже вповнину перевищують поховання із спіралеподібними в 1,5 оберти.

Помітна хронологічна тенденція у зміні металу виробів² (рис. 15). В похованнях ямної КС основна кількість підвісок (кільцеподібних і спіральних) була виготовлена з срібла, а біля третини — з бронзи. Спіралеподібні підвіски з поховань масиву 1 у трьох випадках з вибірки були виготовлені з золота (Плавні 26/7 — в 1,5 оберти; Глибоке 1/7 — в 2,5 оберти; Старогорожене 1/17 — в 7 обертів)³. В катакомбних

похованнях раннього періоду виробу з бронзи дещо переважають, а в пізній період значно переважають над виробами зі срібла (метал трьох виробів орієнтовно визначений як свинець). Унікальною є знахідка з поховання біля с. Вербівка 6/3 (Донеччина) — з двох боків черепа дорослої людини були бронзові кільця закриті позолотою (Клименко 1997, с. 117, 138—142; рис. 70: 10, 11).

Деякі висновки можна зробити відносно розподілу скроневих прикрас за віковою ознакою⁴. За розмірами скроневих прикрас спостерігається загальна тенденція для ямної і катакомбної КС: малі та середні розміри зустрічаються при скелетах різних вікових груп, але найбільш великі тільки при скелетах дорослих індивідів. Мабуть також загальною тенденцією є перевага кільцеподібних і спіральних підвісок при скелетах дітей / підлітків у спільних похованнях з дорослими. Але загалом, з урахуванням індивідуальних та спільних (колективних) поховань розподіл випадків приналежності головних прикрас за віковою ознакою впродовж III тис. до н. е. помітно змінюється (рис. 16). В ямних похованнях знахідки скроневих прикрас при

Надчорномор'я: Бравічени 4/4, Джурджулешти 5/5, Глине-Водовід 15/7, де вказано також зосередження подібних виробів в похованнях ранньої бронзи на теренах Нижнього Подунав'я і Північних Балкан. До цього списку знахідок з Північно-Західного Надчорномор'я слід додати й поховання Тараклія II, 14/3 з двома підвісками в 2,5 оберти, одна з яких була золотом, друга — срібною (Дергачев 2023, с. 354).

4. На жаль, за відсутності достатніх антропологічних визначень аналіз розподілу скроневих прикрас за статевою ознакою не є можливим.

2. Усього враховані 359 виробів, для яких були визначення металу у звітах чи публікаціях, метал 80 виробів не визначений.

3. Крім вказаних за вибіркою, в роботі С. М. Разумова та С. Д. Лисенка (2020) враховані ще три поховання ямної КС з золотими скроневими спіралеподібними підвісками Північно-Західного

Рис. 14. Кількісний розподіл кільцеподібних і спіралеподібних підвісок в культурно-хронологічних групах поховань: 1 — ямні; 2 — ранньокатакомбні; 3 — розвинений і пізній періоди Донеччини; 4 — інгульські

Fig. 14. Frequency distribution of the ring-shaped and spiral-shaped pendants in a cultural and chronological groups: 1 — Yamna; 2 — Early Catacomb; 3 — Middle and Late periods in Donetsk region; 4 — Inhul

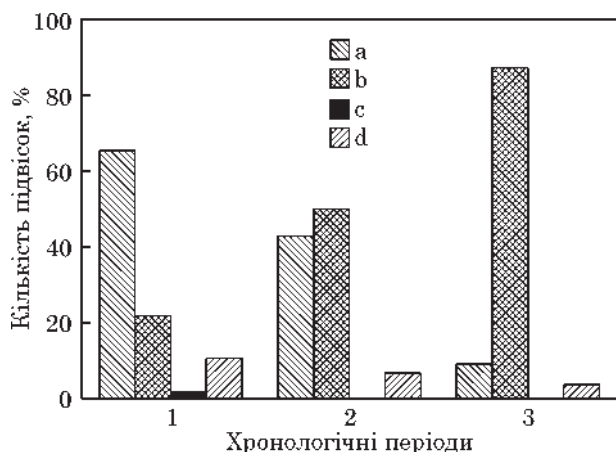

Рис. 15. Кількісний розподіл скроневих підвісок з різного металу в похованнях хронологічних періодів: 1 — ямна КС; 2 — ранньокатакомбний період; 3 — розвинений і пізній періоди катакомбної КС. **Позначення:** а — срібло; b — бронза; c — золото; d — не визначено

Fig. 15. Frequency distribution of the temple pendants made of different metals in graves of chronological periods: 1 — Yamna entity; 2 — Early Catacomb graves; 3 — Middle and Late Catacomb culture. **Designation:** a — silver; b — bronze; c — gold; d — not defined

скелетах дорослих майже втричі перевищують випадки при скелетах дітей / підлітків. В ранньокатакомбних похованнях їх розподіл майже рівномірний за віком з мінімальним переважанням при скелетах дорослих. А у пізньокатакомбний період випадки знахідок скроневих підвісок при скелетах дітей / підлітків більш ніж вдвічі перевищують знахідки при скелетах дорослих.

Проблеми використання і семантики. За даними вибірки, в похованнях ямної і катаком-

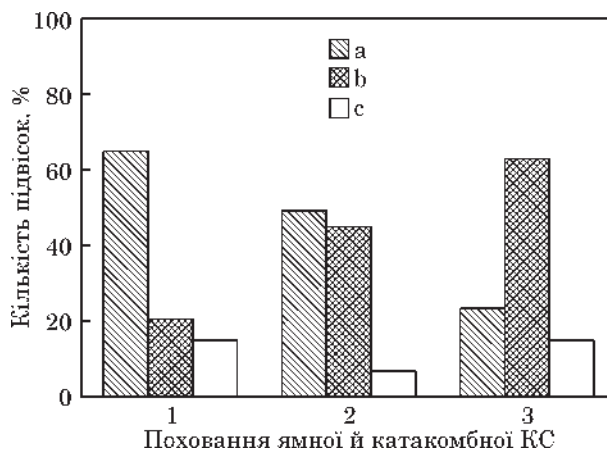

Рис. 16. Кількісний розподіл знахідок скроневих підвісок в похованнях ямної й катакомбної КС при скелетах дорослих і дітей / підлітків: 1 — поховання ямної КС; 2 — ранньокатакомбні поховання; 3 — катакомбні поховання розвиненого й пізнього періодів.

Позначення: а — дорослі; b — діти й підлітки; c — не визначено

Fig. 16. Frequency distribution of temple pendants in Yamna and Catacomb graves near the skeletons of adults and infants / juveniles: 1 — Yamna entity; 2 — Early Catacomb entity; 3 — Middle and Late Catacomb entity. **Designation:** a — adults; b — children and juveniles; c — not defined

бної КС є відносно рідкісні випадки поєднання спіральних підвісок з різною кількістю обертів: в 12 ямних похованнях, в 9 ранньокатакомбних і 2 пізньокатакомбних; а також спіральних і кільцеподібних підвісок: у 6 ямних похованнях, 2 ранньокатакомбних і 6 пізньокатакомбних. В окремих випадках встановлено, що кільця та спіралі знаходилися з різних боків черепа, як наприклад, у ямному похованні дорослого Корпач 2/12 (спіральна у правій скроні, кільцева — у лівій), чи належали різним індивідам, як, наприклад, у пізньокатакомбному похованні дітей Миколаївка 11/7. Тобто не виключена якась відмінність призначення кільцеподібних і спіральних підвісок, але археологічний контекст знахідок далеко не завжди дозволяє встановити їхнє точне місце у головному уборі. Тому існують різні припущення відносно їх призначення. За матеріалами поховань середньої бронзи Центрального Передкавказзя передбачається, що підвіски в один оберт з розімкнутими кінцями були тим'яними прикрасами, позаяк у ряді випадків вони знаходилися під черепом (Кореневский 1990, с. 55—56). Але й спіралеподібні підвіски трапляються біля тим'яної частини голови похованого, що, наприклад, спостерігалось у ямному похованні Пуркари 1/31 (Яровой 1990, с. 80).

Є також припущення, що кільцеподібні підвіски могли використовуватися і як сережки (Субботин 2003, с. 34—35; Мимоход 2013, с. 173). На думку А. М. Гея, підвіски незалежно від типу влітали в волосся, чи слугували прикрасами головного убору (2000, с. 159).

За матеріалами поховань рубежу РВВ/СВВ Північно-Західного Прикаспію припускається, що спіральні підвіски і кільця просувалися в шнур, нашивалися на лобову пов'язку, ними могли розшити й опушку шапки (Шишлина 2007, с. 134, 174—175). Схожі сліди використання спіралеподібних підвісок спостерігалися в ямному похованні дорослого Виноградне 3/6 (Північне Надазов'я) — в отворі срібної підвіски в 1,5 оберти зберігся тлін від мотузки чи шкіри, тобто підвіска або була нашита на голову пов'язку, або підвішена до зачіски. У пізньокатакомбному похованні Біловодськ 6/6 біля черепа дитини серед коричнюватих шматків (зітліла шкіра?) знаходилися вісім підвісок в 1,5 оберти, що розташовувалися двома низками: в одній — п'ять, в іншій — три екземпляри. Остання доповнювалась кістяною стрижнеподібною підвіскою (Братченко, Санжаров 2001, с. 33—34, рис. 20).

Безперечно, недостатня кількість спостережень для виявлення якихось однозначних визначень місця цих прикрас у головному уборі, потребує подальших досліджень (в тому числі з залученням антропологічної характеристики). Але наведені міркування щодо різних способів носіння головних прикрас не є безпідставними, а різні їх варіанти можуть бути відображенням племінних традицій.

Поза тим, в головних уборах іноді трапляються поєднання кільцеподібних і спіральних підвісок з іншими видами металевих прикрас. Зазвичай це характерні для тієї чи іншої культурно-хронологічної групи вироби в складі намист, браслетів, чи оздобленні обшлагів, поясів, подолів.

Для ямної культури це пронизки чи дрібні обойми, згорнуті з тонкого листа міді чи бронзи, що знаходилися біля черепа похованого поряд з кільцеподібними чи спіралеподібними підвісками. Такі випадки виявлені у трьох пізньоямних похованнях (Катаржино 1/11, Атманай II 2/5, Вовчанськ II 1/8).

В складі ранньокатакомбних поховань вибірки виявлено три поховання, в яких спіральні підвіски в головному уборі сполучалися з іншими типами. В парному похованні Лисичанськ 1/2 між скелетами дорослого і підлітка знаходилися (у зміщеному стані) дві бронзові підвіски в 3,5 оберти і дві бронзові пронизки у вигляді тонкої багатовиткової спіральної обмотки на дерев'яної основі, які, мабуть, становили єдиний комплекс головних прикрас (Санжаров, Черных 2021, с. 15—18, рис. 4). У двох похованнях комплекс головних прикрас складала спіральні і типові для раннього періоду бронзові стрижнеподібні підвіски (пластинчасті і шнуроподібні). Мабуть єдиний комплекс утворювали срібна підвіска в 1,5 оберти і чотири бронзові стрижнеподібні підвіски, які знаходилися під черепом дорослого в колективному похованні Лисичанськ 3/5 (Там же, с. 33—36;

рис. 12; 13). В парному похованні Зимогір'я 1/6 спіральні бронзова та срібна підвіски, що знаходилися біля скроні жінки, були нанизані на дерев'яну паличку, в районі шиї знаходилися шнуроподібні підвіски. Припускається, що всі вони створювали єдиний скроневий набір, як у полтавкінському похованні Бородаївка Ф-6/9, в якому шнурові підвіски були підвішені на кільця (Братченко 2001, с. 26—27, с. 147, рис. 74: 14). Схожі випадки знані в похованнях ранньої та рубежу ранньої / середньої бронзи Прикубання і Західного Прикаспію, в яких скроневі підвіски знаходилися разом із шнуроподібними. Причому на золоте чи срібне кільце з розведеними кінцями надягалась сердолікова намистина (Гей 2000, с. 159; Шишлина 2007, с. 95, 174—175). На жаль, ранньокатакомбні поховання Донеччини з багатим набором прикрас, що містили і спіральні підвіски, були або зруйновані з повним зміщенням кісток і предметів (Червона Зоря 2/9, Голубовський 4/4, Майдан 1/1) або речі супроводу були зміщені гризунами (Лисичанськ 1/4).

Доповненням для скроневих підвісок в п'яти катакомбних похованнях пізнього періоду були фаянсові або бронзові литі намистини, а також підвіски, що характерні для пізньокатакомбного часу. В похованні Гончарівка 3/5 біля лівої скроні черепа дорослого знаходилися дві срібних кільцеподібних підвіски (з розведеними і зімкненими кінцями), біля правої — бронзова циліндрична намистина (Красильников 1989). В похованні Нижня Бараниківка 2/5 біля скроні похованого (зі штучно деформованим черепом) крім срібної місяцеподібної підвіски, та бронзових і срібних підвісок в 2 і 3 оберти (зі зворотною петлею спіралі) знаходилися буси з фаянсу і одна бронзова пластинчаста підвіска (Братченко 2003). Ще три поховання супроводжувалися посудом середньодонського типу. У двох похованнях дітей разом з кільцеподібною підвіскою ВСП (Луганськ) 3/13 і підвіскою в 1,5 оберти (Олександрівськ 1/8) знаходилися бронзові литі намистини (Гладких, Писларий, Кротова 1974; Братченко 2008, с. 144, рис. 12). В похованні Вербівка 11/6 біля черепа дитини разом з двома кільцеподібними підвісками з розведеними кінцями знаходилися дві лапчасті підвіски (Клименко 1997). В інгульському похованні Привілля 4/25 поряд з черепом знаходилися бронзова підвіска та дві пронизки (Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1980, с. 67).

Зрештою у ряді поховань скроневі підвіски замінювалися іншими типами прикрас. В пізньоямних це були пронизки і дрібні обойми, що виявлені у п'яти випадках. У згаданому вище похованні Вовчанськ II 1/8 за черепом чоловічого скелету знаходився фрагмент бронзової дрібною обойми. В похованні Трапівка II 7/4 біля скронь скелета молодої жінки — шість дрібних обойм з мідних платівок, всередині яких збереглися залишки шнурочка. В похо-

ванні Слободзея 4/4 біля скронь дорослого знаходились чотири трубчасті пронизки (Субботин 2003). Ще у двох похованнях (Плавні 30/5 і Дмитрівка 7/8) — дрібні пронизки, по одній біля черепа дорослих індивідів, відповідно — трубчаста та спіральна (Андрух, Добролюбський, Тощев 1985; Папанова, Тощев, Голик 2016).

В катакомбних похованнях розвиненого і пізнього етапів кількість випадків із заміною традиційних скроневих підвісок іншими видами прикрас зростає до 11. Найбільш різноманітними і оригінальними вони представлені в похованнях розвиненого етапу донецької катакомбної культури, а також, мабуть, в синхронних пам'ятках інгульської. В похованні донецької культури Карпово-Крепінське 1/2 та інгульської Привільне 1/16 біля голови похованих знаходились пластинчасті підвіски із рельєфним спіральним орнаментом (Антоненко, Пиоро, Самойленко 1988; Шапошникова и др. 1980). В інгульських — Мар'янівка 1/18, Головкивка 6/11, Барвинівка 6/9 знайдені очілля (Шапошникова и др. 1986; Отрощенко и др. 1986; Полин, Тупчиенко, Ніколова 1992), про які докладніше буде сказано нижче. В похованні Вербівка 9/5 біля черепа виявлено низку бронзових намистин (Клименко 1997); у Райському 1/18 — набір з бронзових намистин, кільцевих медальйонів і лапчастих підвісок (Полідович 2011). Простіші типи прикрас — пронизки знаходилися біля черепа скелета в ряді інгульських поховань (Христофорівка 1/5; Григоровка 1/1, Вишневе 17/48), причому в останньому за потилицею були вісім екземплярів (Шапошникова и др. 1973; Ковалева и др. 1987; Дворянинов, Дзиговский, Субботин 1985). Пронизка розташовувалась біля черепа в похованні Мостове 4/9, яке супроводжувалось посудом середньодонського типу (Клименко 1997).

Наведені випадки заміщення в головному уборі традиційних підвісок іншими видами прикрас складають у ямній КС 2,1 %, катакомбній 3,7 %, що в цілому на тлі відсоткового змісту кільцеподібних і спіралеподібних підвісок є рідкістю. Незважаючи на те, що у зв'язку з розвитком техніки литва та кування вже на ранньому етапі катакомбної КС з'являється безліч типів прикрас для різних деталей костюма, традиційними для головного убору залишаються кільцеподібні і спіралеподібні підвіски. Показовим у цьому відношенні є катакомбне поховання чотирьох дорослих індивідів Новомікільське 1/6 у Подонцов'ї, яке С. Н. Братченко датує початком середнього катакомбного періоду. Одному з похованих належав багатий набір прикрас із безлічі намист з бронзи, кістки, бурштину, кварциту та зубів ската, а також 12 бронзових пластинчастих підвісок з рельєфним орнаментом. Всі ці вироби знаходились біля правого зап'ястя, тобто утворювали браслет або були нашиті на рукав. Але єдиною прикрасою головного убору були дві бронзові

підвіски в 1,5 оберти (Братченко, Швецов 1991, с. 174—175, рис. 9).

Таким чином, спіральні і кільцеподібні підвіски залишалися основними типами прикрас головних уборів упродовж всього III тис. до н. е. Це вказує на стійку традицію використання і виражає не лише їх декоративну функцію, а й глибоке символічне значення. У багатьох народів світу голова людини вважалася вмістилищем душі, життєвої субстанції (Новикова 1991, с. 30—31), а в степового населення про це свідчить традиція так званих «поховальних масок» — «тампони» і черепа, вкриті смолою, модельовані личини.

Поширення скроневих кільцеподібних і спіралеподібних підвісок в матеріалах суміжних культур раннього і середнього бронзового віку як найбільш постійних атрибутів головного убору чи зачіски свідчить про близькість релігійних уявлень і, відповідно, про схожість символічного і престижного їх значення. Ці типи прикрас були практично єдиними речами з дорогоцінних металів — срібла і золота в костюмі племен бронзового віку Північного Надчорномор'я, Прикубання, Північного Кавказу, Західного Прикаспію (Кореневский 1990, с. 55—56; Гей 2000, с. 159—161; Шишлина 2007, с. 95 та ін.).

З'ясування соціального характеру поховань із скроневими підвісками потребує спеціального аналізу вибірки з врахуванням всіх «витрат праці» на поховальний ритуал, а також, мабуть, диференційованого підходу до оцінки комплексів із срібними і бронзовими виробами⁵ та поховальних традицій кожної з культурно-хронологічних груп, що не входить у завдання цієї роботи. Але попередньо можна відзначити, що на тлі доволі бідного інвентарного комплексу ямної КС більш 60 % поховань із скроневими підвісками супроводжувалися інвентарем. В основному це керамічні посудини — одна, іноді дві (Гура-Бікулуй 7/1); крім того, у складі поховального начиння представлені крем'яні і кам'яні знаряддя, бронзові і кістяні пронизки, кістяні молоточкуваті шпильки, бронзові шила. В 17 похованнях знаходились бронзові ножі (іноді два — Зимогір'я 1/14). Серед них і такі знакові поховання, як Підлісся 1/2 — з бронзовою сокирою, поховання з візками чи з колесами (Кривий Ріг, ПГОК 1/4; Яски 1/18; Курчи 20/16; Тараклія 10/19; Давидівка 1/7; Сергіївка II, 4/4), масками-накладками (Курчи 20/16, Виноградне 24/18). Поховання Глибочке 1/7 із золотою підвіскою мало кам'яне перекриття, у складі якого були три стели.

Для поховань катакомбної КС загалом притаманний численніший і різноманітніший інвентар.

5. За даними С. В. Іванової, комплекси ямної КС Північно-Західного Надчорномор'я із срібними підвісками виразніші в соціальному плані, ніж комплекси з бронзовими (2007, с. 88).

В тому числі комплекси із скроневими підвісками, крім шести поховань з числа вибірки, містили керамічний посуд (горщики, чаші, амфори, курильниці, жаровні), дерев'яні чаші, численний асортимент прикрас з бронзи, каміння і кістки, астрагали, кістяні кільця, гральні (ворожилні?) кістки, жертвні кістки тварин, кам'яні і бронзові знаряддя (долото, стамеска — Гончарівка 1/13), бронзові ножі, шила. Серед них також поховання з візком (Кривий Ріг, гр. Катеринівка 2/23), поховання з «масками» (Аккермень I, 20/1; Виноградне 14/5), деформованими черепами (Миколаївка 3/9, Нижня Бараниківка 2/5).

В археологічних дослідженнях семантика тих чи інших знаків, відбитих зображеннями на речах чи самими речами, є однією з найскладніших проблем, що далеко не завжди має однозначне вирішення. У тому числі семантика скроневих підвісок навряд чи може бути деталізована, але можна припустити, що символізм цих виробів відображений їхньою формою. Так, підвіски в один оберт, особливо з розведеними кінцями, можуть бути відтворенням образу якогось рогатого божества — букраній? — сонячне чи місячне божество (?), а спіралеподібні — змії (?), тобто образами найдавніших релігійно-міфологічних систем, як у скотарських, так і землеробських народів. Можливо, саме відмінність символічного значення цих виробів визначала норму їх використання, що й відображує співвідношення знахідок цих видів прикрас у похованнях різних культурно-хронологічних груп Північного Надчорномор'я (див. рис. 14).

Образ бика з давніх-давен був пов'язаний з відновленням поголів'я худоби. Рогате чоловіче божество у вигляді бика і богині родючості були тісно пов'язані у Вавилоні та Єгипті, які виступали в іпостасі Іштар та Ісіді. У святилищах та похованнях середньоазійських племен доби енеоліту на стегнах жіночих теракот трапляються рельєфні зображення змії, намальовані фігурки козлів. В ідеологічних уявленнях певну роль також грає священна пара. Припускається, що з чоловічим божеством був пов'язаний культ бика, який зображався на теракоті та камені (з'являється в Карадепе). А в культовому комплексі середньої бронзи (Алтиндепе) небесний бик виступає разом із чоловічим місячним божеством (Массон 1974; Массон и др. 1982, с. 60—62, рис. 9: 1).

В іконографії трипільсько-кукутенських племен особлива роль бика представлена різними символами і пластичними формами, у яких також припускається з'єднання образів бика і жіночого божества. Поєднання жіночих символів зі знаками у вигляді рогів бика в орнаментальних композиціях посудин і статуеток, у спільних знахідках черепа бика з антропоморфними статуетками, розглядається як процес формування божественної подружньої пари (Массон и др. 1982, с. 242—251).

Про шанування бика у степових племен свідчать зображення рогатої тварини на плитах

енеолітичних кромлехів, захоронення черепів бика і тура в енеолітичних могилах та використання їх у жертвних церемоніях (Шилов 1988; Черных, Дараган 2014, с. 89—90, 275). У ямних похованнях на теренах України та Північного Кавказу траплялися знахідки кісток бика у кільцевих ровиках, спорудження кромлехів з черепів бика (зокрема на Херсонщині), а також унікальна скульптура малих форм — крем'яний скіпетр у вигляді стилізованої голови трирогої тварини (Кубышев, Нечитайло 1988). На думку С. В. Іванової, хоча стилізовані рельєфні зображення бика (букраній) відтворювався в ареалі існування буджацької культури Північно-Західного Надчорномор'я, але зображення рогатої тварини в матеріалах степових культур частіше відтворюють не образ бика, а дрібної рогатої худоби (2020, с. 56, 59).

Бронзові підвіски-букранії виявлені в похованнях катакомбної культури на р. Манич і в Чограйському могильнику. В катакомбних похованнях Нижнього Дону відомо не менше десятка поховань, які супроводжувалися черепами бика — тура, що не були жертвною їжею, а спеціально зрізаними носовими і лобовими кістками з рогами, що являли собою свого роду символічні маски (Кияшко В. 1994; Братченко 2008, с. 183, рис. 51; Гак 2011).

Зображення змії в різних культурах репрезентовані різноманітними варіаціями — більш чи менш реалістичні або (у більшості випадків) стилізовані — це пов'язано також з варіативністю їх змістовної інтерпретації. В єгипетській міфології образ змії мав як добрий, так і злий зміст. Їх вважали священними, оскільки вони не старяться і вільно ковзають без рук і ніг, уподібнюючись до зірок, священних змії тримали у кожному храмі. Урей (зображення кобри) — символ влади фараона, незмінний атрибут на його короні або діадемі, втілював владу над життям і смертю.

Образи змії простежуються у трипільському спіральному орнаменті на жіночих статуетках (символ охорони зародку), в основі візерунків на жертвному посуді та підставках з пам'яток різних періодів Трипільля та у різних стилях виконання. Їхня семантика розкриває поєднання жіночих образів з образом змія (божество родючості), разом з тим на горловині такого посуду відтворені символи у вигляді рогів бика чи барана (Массон и др. 1982, с. 247—251; Цвек 2007, с. 55). Припускається, що змії шанувалися як покровителі будинку, посередники між небом і землею та були пов'язані з символами дощу та бігу часу. Присутність у візерунках спіралі, місяцевих та солярних знаків трактується як зображення безперервного плину сонця, постійного руху часу (Рыбаков 1965, № 1, с. 42—43; Рыбаков 1981, с. 199).

Орнаменти деякого посуду с ямних поховань Придніпров'я трактуються як схематичні зображення змії, відображених вертикальними

зигзагоподібними або синусоїдними лініями. В їх інтерпретації відзначений зв'язок зі світовим деревом — найважливішим символом в космогонічних уявленнях багатьох стародавніх народів, а також медіативна сутність змії, що єднала рослини і дощ, небо і землю (Ляшко 1987).

У зв'язку з образом змії розкривається зміст Карпато-Мікенського орнаментального стилю, розповсюдженого у перехідну епоху від середньої до пізньої бронзи. Відзначається зв'язок меандрового стилю зі знаковими речами — клейнодами, парадною зброєю, кам'яними стелами, культовим посудом тощо (Отрощенко 2017; 2020, с. 135—136). У цьому плані особливо цікавою є семантика зображень на унікальній знахідці — герлізі (посоху) з поховання культурного кола Бабіне біля с. Пологи Запорізької обл. Тему її бронзового окуття складають пуансонний меандровий орнамент на спіральній стрічці, а на рурці — ланцюжок з 21 двоспіральних волот з паралельним ланцюжком розімкнених ланок меандру, обрамлених точковим орнаментом.

В зображенні двоспіральних волот, відомих на кераміці і бронзових речах доби бронзи, ряд дослідників вбачає рослинний зміст, зокрема «дерево життя» (Кушнарєва, Чубинишвили 1970, с. 166; Смирнов 1996, с. 51), або ж стилізоване зображення дрібної рогатої худоби, зокрема барана (Папанова, Тоцев, Каїра 2018; Іванова 2020, с. 62). Але переконливішою видається інтерпретація знаків В. В. Отрощенко, який розглянув ці елементи у зв'язку із загальною композицією всіх зображень окуття герлиги. У семантиці двоспіральних волот при залученні прототипів з реалістичними зображеннями розкривається їхня зміїна та двоїста (статєва) сутність, що отримала втілення як в зображеннях на різних (знакових) речах, стелах, так і у вигляді бронзових прикрас — двоспіральних (окуляріоподібних) підвісок. Завдяки глибокому аналізу всіх зображень бронзового окуття герлиги розкривається загальний зміст її орнаменту — стилізований образ світового дерева та відтворення пов'язаного з ним зміїного мотиву, як моделі світоустрою, битви світла та темряви, народження та смерті (Отрощенко 2017; 2020, с. 135—144).

Таким чином, образи рогатої істоти (бика?, барана?) і змії в ідеологічних уявленнях різнокультурного (різноетнічного) населення стародавнього світу виступали в різноманітних іпостасях і відтворювалися різними стилями зображень на керамічних виробках, в знакових речах, а також, мабуть, і в деталях прикрас на костюмах. Як зауважив В. Я. Кияшко: «Духовні ідеї різних епох циклюють у заданому просторі одного міфу, нескінченно відтворюючи подібні моделі» (1994, с. 54)⁶. Не виключена

присутність цих образів і в релігійно-міфологічній системі носіїв ямної і катакомбної КС, сакральне значення яких (як оберегів?) відображено прикрасами головного убору у вигляді кільцеподібних і спіралеподібних підвісок.

Припущення щодо змін у традиції використання скроневих прикрас. Як показано вище, впродовж III тис. до н. е. відбувалися зміни не тільки у деталях форми скроневих прикрас, а й в розподіленні їхніх видів у культурно-хронологічних групах, складі металу (скорочення кількості виробів з дорогоцінних металів), традиції використання за віковою ознакою. Зазначені зміни наводять на думку щодо поступової деформації кодифікованих обрядів, які передбачали використання певного набору культового інвентарю у степових спільнотах, що відбувалося з другою половиною і до кінця III тис. до н. е. Не виключено, що цей процес був обумовлений поступовим поширенням нових знакових форм у межах традиційної системи ідеологічних уявлень. У цьому плані важливо звернути увагу на появу у регіоні степових культур різного роду спіралеподібних знаків, у тому числі у вигляді двоспіральних волот в орнаментальних сюжетах на кераміці і бронзових виробках, зокрема й «окуляріоподібних» підвісок.

Підвіски у вигляді двоспіральних волот набули символічного значення в III тис. до н. е. в Передній Азії, звідки поширилися на величезні терени на північ, з'являючись на Кавказі, Прикубанні і Прикаспії, лісостепових культурах ранньої / середньої бронзи (середньодніпровської, фат'яновської) і стають характерними для широкого кола культур фінального етапу середньої бронзи від Подунав'я до Уралу (Артеменко 1967; Крайнов 1972, с. 161, рис. 53: 12, 13; Müller-Karpe 1974; Кузьміна 1992; Шишлина 2007; Lytvynenko 2013; Отрощенко 2020, та ін.).

У степових культурах Чорноморсько-Каспійської зони окуляріоподібні підвіски з'являються на рубежі ранньої/середньої бронзи, що ймовірно опосередковано зв'язками з культурами Південного і Північного Кавказу. Але їхні знахідки в комплексах степових культур цього часу надто рідкісні. На теренах України їхню появу маркує пара бронзових підвісок у єдиному пізньоямному похованні Доброводи 2/10 — на шийних хребцях похованого із залишками шкіряного ремінцю, які, мабуть, були прикрасами типу медальйону (рис. 17: 1, 2; Бунятян, Ніколова 2010). Аналогічні знахідки походять з поховань ранньої бронзи Північно-Західного Прикаспію, Приуралля, Середнього Поволж'я і Прикубання (Шишлина 2007, с. 96—97, 120), де вони також були рідкістю. На думку Н. І. Шишлиної (2007, с. 120), такі підвіски могли виготовлятися за певним стандартом, а їхнє поширення від Дагестану до східноєвропейських лісостепових районів може означати

6. Переклад з російської мови Л. Черних.

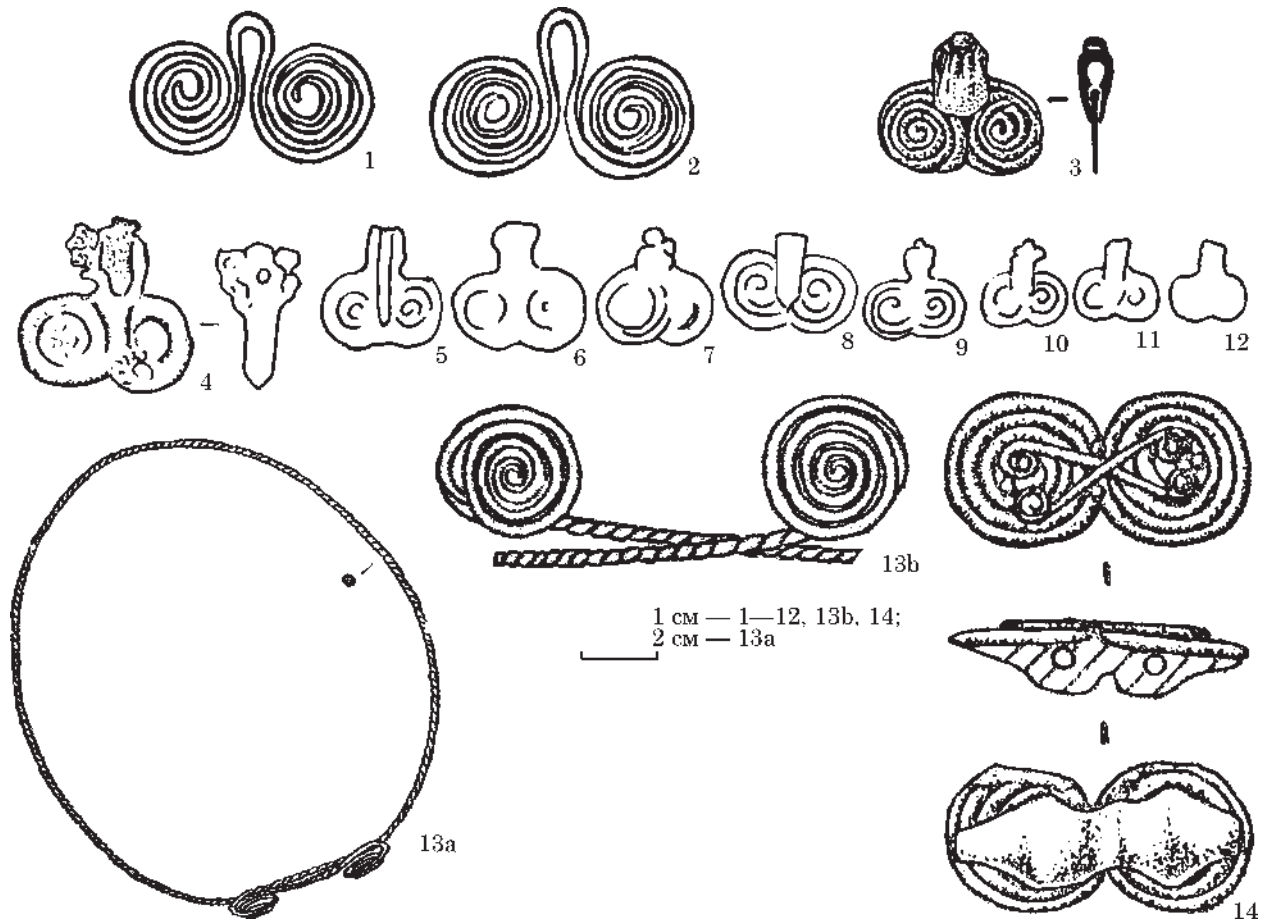

Рис. 17. Бронзові прикраси з парними спіральними щитками: 1, 2 — Доброводи 2/10; 3 — Біловодськ 6/8; 4—12 — Голубовський 4/4; 13 — Головковка 11/6; 14 — Краматорськ 2/10 (1, 2 — Бунятян, Ніколова 2010; 3 — Братченко, Санжаров 2001; 4—12 — Братченко 2004; 13 — Полин і др.1992; 14 — Санжаров 1993)

Fig. 17. Bronze adornment with paired spiral plates: 1, 2 — Dobrovody 2/10; 3 — Bilovodsk 6/8; 4—12 — Holubovskiy 4/4; 13 — Holovkovka 11/6; 14 — Kramatorsk 2/10 (1, 2 — Buniatian, Nikolova 2010; 3 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 4—12 — Bratchenko 2004; 13 — Polin et al. 1992; 14 — Sanzharov 1993)

не тільки приналежність до деталей костюма у різнокультурного населення, але й слугувати еквівалентами обміну.

Пізніше з'являються підвіски із спарених спіральних щитків («медальйони»), нагадуючи «окулярноподібні», які можливо були еволюційною ланкою останніх — дуга-петелька, яка з'єднувала щитки, змінюється припаяною платстинкою (рис. 17: 3—12). Такі вироби є в похованнях північнокавказької культури Центрального Передкавказзя і Верхнього Прикубання (Нечитайло 1978, с. 80, с. 81, рис. 32, рис. 33; Кореневский 1990, с. 53, 161, рис. 42: 8, 9), у ранньокатакомбних похованнях Ставропілля (Андреева, Петренко 1998, с. 10—11, рис. 13), Прикаспію (Шишлина 2007, рис. 86, 87). Аналогічні підвіски-медальйони походять з двох комплексів Сіверськодонецчини. Одне поховання (Голубовський 4/4) — ранньокатакомбне, інше (Біловодськ 6/8) — катакомбне пізнього періоду, як визначають автори публікації (Братченко, Санжаров 2001, с. 42). Слід зауважити, що всі перелічені предмети з поховань рубежу ранньої/середньої бронзи були не головними, а нагруд-

ними прикрасами, і, вочевидь, іноді утворювали разок намиста (рис. 17: 4—12).

Особливо помітні зміни в знакових системах відбуваються на «розвиненому» етапі катакомбної КС. Цей період визначається як час істотних змін в матеріальному оформленні поховальних обрядів і утворення в Північному Надчорномор'ї двох катакомбних культур — донецької та інгульської, які проявляються насамперед в орнаментативній кераміці. Під впливом кавказьких прототипів в декорі керамічного посуду Нижнього Подоння і Подонців'я формується розкішний стиль донецького катакомбного «барокко» з мотивами концентричних кіл і спіралей, які поширювалися і в предкавказькій культурі. Окремі прояви цього стилю, як прямі запозичення, з'являються і на кераміці дніпро-азовської (інгульської) культури (Братченко 2001, с. 59—65). На думку С. Н. Братченка, на основі творчих перетворень поширеного в культурах катакомбної спільноти петлеподібного (вертикального) орнаменту на інгульській кераміці виникає мотив біжучого меандру (2007, с. 108—109).

Рис. 18. Керамічний посуд з поховань донецької і інгульської катакомбних культур: 1 — Сватове 18/6; 2, 9 — Зимогір'я 1/7; 3 — Новопетрівка III 3/1; 4 — Привілля 1/3; 5 — Райгородок (зруйнований курган); 6 — Новий 131/3; 7 — Білозерка 8/18; 8 — Вербівка 5/3 (1 — Братченко 2004; 2, 5, 6, 8, 9 — Смирнов 1996; 3 — Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1985; 7 — Ніколова А., Черных Л., Евдокимов 2011)

Fig. 18. Ceramic vessels from the graves of Donets and Inhul Catacomb cultures: 1— Svatove 18/6; 2, 9 — Zymohiria 1/7; 3 — Novopetrivka III 3/1; 4 — Pryvillia 1/3; 5 — Raihorodok (ruined mound); 6 — Novyi 131/3; 7 — Bilozerka 8/18; 8 — Verbivka 5/3 (1 — Bratchenko 2004; 2, 5, 6, 8, 9 — Smirnov 1996; 3 — Shaposhnikova, Bochkarev, Korpusova 1985; 7 — Nikolova A., Chernyh L., Evdokimov 2011)

На деяких посудинах Нижньої Донщини та Донеччини відтворені знаки у вигляді двоспиральних волют (рис. 18: 1), а також орнаментів у вигляді концентричних кіл, спіралей або фестонів з елементами, що їх з'єднують, утворюючи тим самим мотив меандру (рис. 18: 2—4; Братченко 1976, с. 39, рис. 16: 5; 2004, с. 162, рис. 78: 3; Смирнов 1996, с. 42—53, 142, 146,

рис. 10: 8, 11; 14). На тулубі горщиків донецької і інгульської культур трапляються орнаменти у вигляді стилізованої рослини (дерева?) з гілками, що відходять від стовбура і завершуються волютними завитками (рис. 18: 5—7). На тулубі посудини з Райгородки «стовбур» відтворений лінзоподібною фігурою, що розділена вдвож межею, з точковим орнаментом всередині кож-

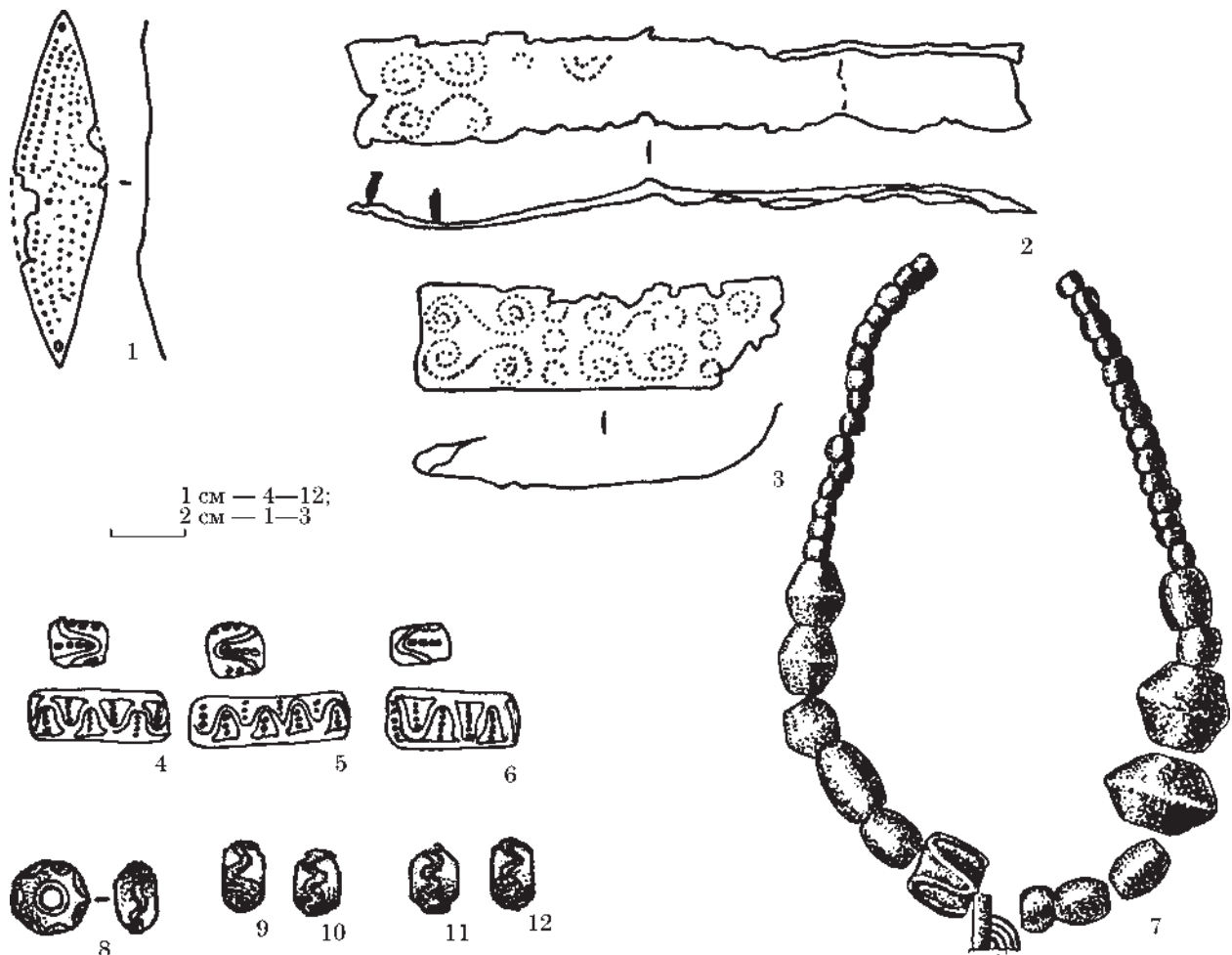

Рис. 19. Бронзові предмети з катакомбних поховань: 1—3 — фрагменти окуття дерев'яної чаші з поховання Нижня Бараниківка; *намиста з поховань*: 4—6 — Донецьк 4/4; 7 — Астахове 22/3; 8—12 — Миколаївка 5/21 (1—3 — Братченко 2003; 4—6 — Гершкович, Сердюкова 1991; 7 — Евдокимов 1991; 8—12 — Братченко 2009)

Fig. 19. Bronze items from Catacomb graves: 1—3 — fragments of the appliques of the wooden cup from the grave in Nyzhnia Baranykivka; *necklaces from graves*: 4—6 — Donetsk 4/4; 7 — Astakhove 22/3; 8—12 — Mykolaivka 5/21 (1—3 — Bratchenko 2003; 4—6 — Gershkovich, Serdyukova 1991; 7 — Evdokimov 1991; 8—12 — Bratchenko 2009)

ної половини і з парними волютними завитками внизу та зверху фігури (рис. 18: 5). Ця фігура близька до зображення на стелі з Розлогу у Болгарії (Отроценко 2020, с. 142, рис. 1: 6). Можливо такий самий мотив, але більш схематично, зображений на ряді горщиків донецької культури в центральній частині орнаментального фризу, коли роздільниками концентричних кіл виступають ромбічні або лінзові знаки (рис. 18: 8, 9).

На розвиненому етапі катакомбної культури з'являються металеві прикраси із зображенням різних варіантів спіралей з оторочкою або доповненням у вигляді точок або кружечків. На лобі умовного бичка (букранія) з поховання періоду розвиненої фази волго-маницької катакомбної культури біля с. Комарово рельєфні зображення: окуляроподібний символ, під ним — перекинута лунниця, нижче неї точки (Кияшко В. 1994, с. 52). Семантично складний орнамент, ймовірно, був на окутті дерев'яної

чаші-ковша в похованні Нижня Бараниківка 5/9 з Подонців'я (Братченко 2003, с. 202—205, рис. 35, 36). Окуття з бронзових пластин і стрічок, прикрашених різними мотивами пуансонного орнаменту фрагментоване, на жаль, їх місце на чаші не встановлено. Одна з деталей — лінзоподібна пластина, орнаментована точками (рис. 19: 1) схожа за формою із зображенням центральної лінзоподібної фігури (стовбура) в орнаментальній композиції на посудині з Райгородки і ромбоподібними знаками-роздільниками на донецькій кераміці. На одній із стрічок оковки нанесені зображення у вигляді пар S-подібних фігур, що повторюються, кінці фігур загорнуті у волюти, а кожна пара відокремлена від сусідньої трьома кружальцями (рис. 19: 2, 3).

В похованнях розвиненого етапу донецької культури з'являються також бронзові литі намистини зі змієподібним орнаментом (рис. 19: 4—6, 7).

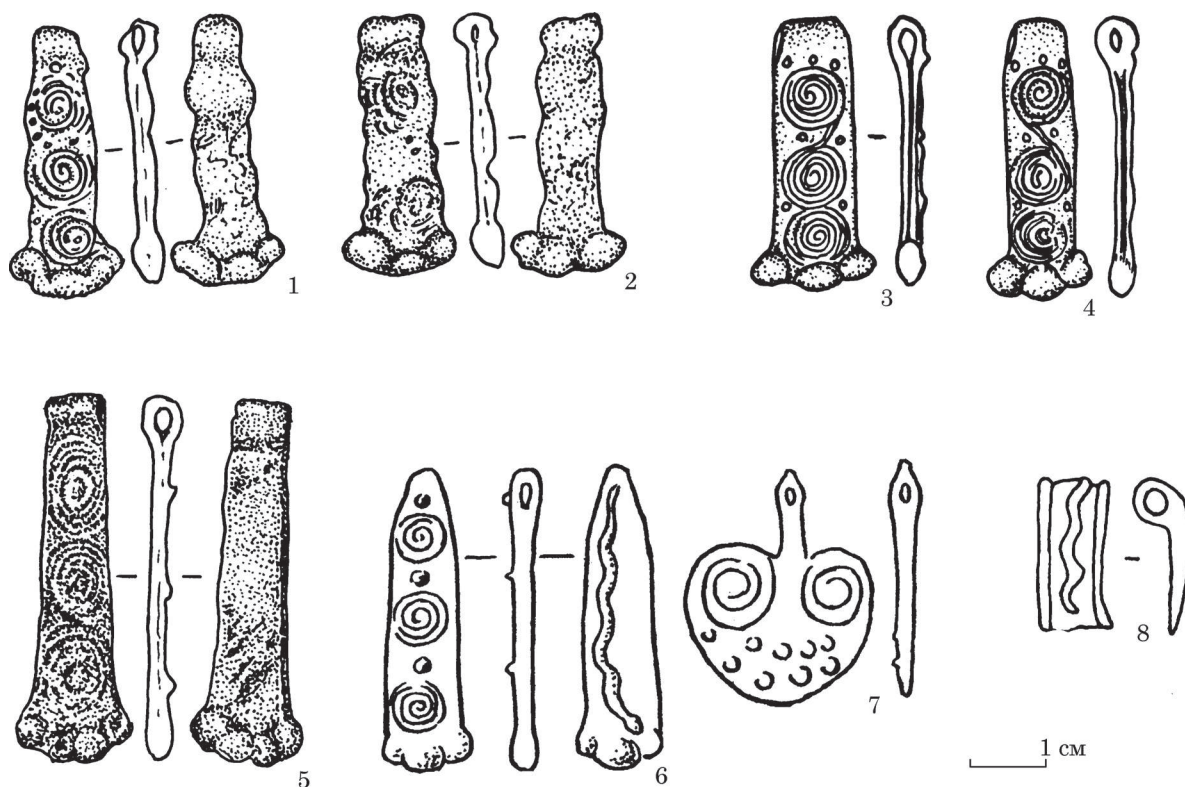

Рис. 20. Пластинчасті підвіски з катакомбних поховань: 1, 2 — Карпово-Крепінське 1/2; 3, 4 — ВСГІ (Луганськ) 3/9; 5 — Привільне 1/16; 6, 7 — Баранівка I 22/5; 8 — Плющівка 1/31 (1, 2 — Антоненко, Піоро, Самойленко 1988; 3, 4 — Гладких, Писларий, Кротова 1974; 5 — Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1980; 6, 7 — Братченко 2001; 8 — Никитин 2018)

Fig. 20. Plate-shaped pendants from Catacomb graves: 1, 2 — Karpovo-Krepynske 1/2; 3, 4 — VSHI (Luhansk) 3/9; 5 — Pryvilne 1/16; 6, 7 — Baranivka I 22/5; 8 — Pliushchivka 1/31 (1, 2 — Antonenko, Pioro, Samojlenko 1988; 3, 4 — Gladkih, Pislariy, Krotova 1974; 5 — Shaposhnikova, Bochkarev, Korpusova 1980; 6, 7 — Bratchenko 2001; 8 — Nikitin 2018)

Особливо відзначимо пластинчасті підвіски у вигляді витягнутої трапеції або прямокутника з рельєфним орнаментом і кулястими потовщеннями на нижньому кінці. Їх прототипами, ймовірно, є підвіски раннього періоду катакомбної культури, лицьова сторона яких орнаментована поздовжніми борозенками, імітаціями однорядного шнура або дворядної тасьми. Ті чи інші їх варіанти трапляються у ранньокатакомбних похованнях від Передкавказзя і Прикаспію до Сіверськодонецчини, а також в комплексах північнокавказької культури Центрального Передкавказзя (Кореневский 1990; Трифонов 1991; Братченко 2001; Шишлина 2007).

Але підвіски, що з'являються на розвиненому етапі донецької катакомбної культури (на Донеччині — ВСГІ 3/19, Карпово-Крепінське 1/2) і в інгульському похованні (Привільне 1/16) відрізняються від прототипів не тільки більш великими розмірами, але й виразним орнаментом на лицьовій стороні у вигляді трьох вертикально розташованих спіралей, з'єднаних між собою зовнішнім витком та оточених точками-кульками (рис. 20: 1—6). На думку А. Л. Нечитайло такі підвіски в Україні є імпортом, оскільки повторюють вироби з поховань другого етапу північнокавказької культури, знахідки

яких зосереджені на теренах Кабардино-Балкарії (1991, с. 84, с. 86—87, рис. 35: 1—3, 17—18). Зміїна сутність орнаменту на таких підвісках виражена на трьох знахідках. Одна з них походить з катакомбного поховання 6 в кургані біля радгоспу Новий Маяк на Ставропіллі. Тут між численних бронзових бус, що прикрашали зап'ястя дорослого індивіда, знаходилася пластинчаста підвіска, лицьова сторона якої була орнаментована рельєфною змією (Державин 1989, с. 151—152, с. 193, рис. 34). Ще більш виразною є підвіска з комплексу раннього етапу донецької катакомбної культури 22/5 могильника Баранівка I (Кияшко А. 2002, с. 105, рис. 48: 6—14). Рельєфний орнамент на лицьовій стороні підвіски аналогічний описаному вище — три спіралі в обрамленні точок, а зворотна сторона орнаментована змією, що повзе вниз, як на підвісці з Ставропілля (рис. 20: 6). Ще одна пластинчаста підвіска із зображенням змійки (рис. 20: 8) знаходилася у пізньокатакомбному похованні з синкретичними рисами 1/31 біля с. Плющівка (Поїнгулля), яка, ймовірно, була у складі браслету або обшивки рукава лівої руки.

Зазначимо, що у згаданому похованні Баранівка I 22/5 знаходилася і «волютоподібна»

підвіска з напівкруглим плоским щитком, орнаментована у верхній (широкій) частині двома спіралями і нижче точками (рис. 20: 7). Аналогічні підвіски трапляються у комплексах середньої бронзи Північного і Південного Кавказу, а у фіналі середньої бронзи більш схематичні примірники подібних підвісок знаходимо в комплексах лолінської, абашевської і синташтинської культур (Мимоход 2013, с. 174—175, с. 516, илл. 73).

У більшості випадків пластинчасті підвіски слугували прикрасами різних деталей костюма, судячи з ранньокатакомбних поховань, вони входили до складу намист, поясних наборів, браслетів. Тож і в похованні донецької культури ВСГП 3/19 кожна з двох підвісок була у складі багатого набору прикрас на обох зап'ястях, які утворювали або браслети, або нашивку на обшлагу одягу. Але у похованні Карпово-Крепінське 1/2 обидві підвіски знаходилися під черепом, і мабуть слугували прикрасою головного убору. В похованні Привільне 1/16 була тільки одна підвіска — біля голови похованого, хоча не виключено, що вона перебувала в перевідкладеному стані⁷.

Перелічені орнаментальні схеми тією чи іншою мірою зіставні з елементами зображення на Пологівській герлізі і, ймовірно, мають близький семантичний зміст. Можна припустити, що на розвиненому етапі донецької катакомбної культури в культову систему впроваджуються нові декоративні стандарти, які переламлювалися крізь призму певних релігійних поглядів. Мабуть під їх впливом спіральні-щиткові мотиви в головних уборах з'являються і в інгульській культурі, з творчих переробкою у вигляді оригінальних начільників. В парному похованні дорослих Головкивка 6/11 на черепі одного із скелетів знаходився обруч із крученого бронзового

7. Належність підвіски саме інгульському похованню проблематична через неясність стратиграфічної ситуації. Інгульське поховання 16 зруйнувало більш раннє поховання 19 (Шапошникова, Бочкарев, Корпусова 1980, с. 28—30). У камері п. 16 знаходилися три різночасові захоронення, найпізнішим з яких був скелет (цілий) дорослого у випростаній позиції, що лежав на підсипаному ґрунті, на 22 см вище рівня дна камери. Кістки раніш похованих дитини та підлітка збереглися частково: кістки підлітка (череп з шийним відділом хребців) праворуч від черепа дорослого, декілька кісток ліворуч від його ніг. Череп дитини був на дні північної частини камери. Судячи з креслення (Там же, рис. 6), поховання, що було зруйновано, мало конструкцію катакомби, від якої збереглася частина камери і вхідна яма з кістками скелета людини. Тобто не виключено, що підвіска, як і фрагмент посудини, потрапили в інгульське поховання з більш раннього зруйнованого поховання, для якого не виключена належність до донецької катакомбної культури. Це припущення цілком імовірно, оскільки у тому ж кургані знаходилось катакомбне поховання з рисами донецької культури (№ 3) — парне, здійснене скорчею на правому боці, із класичним донецьким кубком в інвентарі (Там же, с. 23, рис. 3: 1—2).

дроту 0,2—0,15 см в перетині (перевитого у вигляді шнура) з кінцями у вигляді щитків-спіралей, що заходять один за одного (рис. 17: 13а, б). Мабуть подібний виріб знаходився ще в одному інгульському похованні дорослої людини біля с. Барвинівка 6/29, що зберігся частково навколо черепа у вигляді подвійного ряду тонкого в перетині дроту (Отрощенко и др. 1986). Прями аналогії цим виробам не відомі. Але манера виготовлення — кручений дріт та щитки-спіралі нагадують окуляроподібні підвіски та більш пізні гривни культурного кола Бабине і абашевської культури. Тобто, ці оригінальні вироби у носіїв інгульської культури, імовірно, були продукцією місцевої творчої переробки нових декоративних стандартів. Ще одна знахідка оригінального наборного начільника, виготовленого з тонких пластинчастих елементів, зафіксована у похованні Мар'янівка 1/18 (Шапошникова и др. 1986). Він складався з низки трубчастих пронизок довжиною 3—2,5 см, діаметром 0,5 см. Обидва краї кожної пронизки були охоплені кільцеподібними жолобчастими скобами-обоймами з загостреними незамкненими кінцями. Шість скоб-обойм (що збереглися) зовнішнім діаметром 1,1—1,3 см і максимальною шириною всередині 0,6—0,9 см нагадують формою місяцеподібні підвіски з розведеними кінцями.

Як зазначалося вище, саме у похованнях розвиненого періоду донецької культури спостерігається мінімальна кількість традиційних скроневих прикрас порівняно як з попереднім, так і з наступним періодами катакомбної КС у цьому регіоні. Мінімальна кількість спіральноподібних скроневих підвісок спостерігається і для інгульської культури. В той же час знахідки бронзових виробів зі спіральними мотивами (пластинчасті підвіски, окуття дерев'яних чаш, очілля) підкреслюють соціальну значимість таких поховань. Мабуть поширення зазначених орнаментальних схем на бронзових прикрасах у населення Північного Надчорномор'я мало локальний характер, стимульований посиленням впливом сусідніх культур, насамперед Кавказу, коли не виключаються і міграції північнокавказьких груп населення (Нечитайло 1991, с. 76; Братченко 2001, с. 64).

Класичне донецьке «барокко» поступово зникає з орнаменту на посуді пізньокатакомбного періоду. Але зображення у вигляді двоспіральних (окуляроподібних) знаків трапляються на деяких посудинах з пізньокатакомбних поховань в інгульському регіоні (Нечитайло 1991, с. 74, 76, рис. 30: 2, 4). А. Л. Нечитайло вважає цей посуд північнокавказькими імпортом за наявності східних форм і декору. В похованні 11/10 передкавказької катакомбної культури біля станиці Суворовська (Прикубання) знаходилась велика біконічна посудина, орнаментована відбитками мотузочки. За описом А. Л. Нечитайло по плічку від ребра до шийки нанесені чотири вертикальні ряди з трьох

двоспиральних волют (1979, с. 52—53, рис. 57: 3), тобто цей орнамент був виконаний у тому ж стилі, що й на окутті Пологівської герлиги.

Для пізнього етапу катакомбної КС з розвитком прийомів металообробки характерна поява нових численних типів бронзових прикрас — намист, підвісок, серед яких: кільцеві і монощиткові, ложкоподібні і лапчасті, у вигляді пташиних головок, бубонців тощо. Змієподібний орнамент фіксується на деяких поодиноких знахідках: напаяний на литих намистинах (рис. 19: 8—12), на ланці наборного браслета у вигляді двощиткової спіралі (рис. 17: 14) в Подонцов'ї, на згаданій вище підвісці з рельєфною змією в похованні маницького типу в Поінгуллі. Разом з тим в регіоні Подонців'я — Північного Надазов'я відновлюється використання скроневих спіралеподібних підвісок, але вже спрощеної схеми — в 1,5 оберти, з рідкісними рецидивами багатовиткових підвісок, але вже нової форми — зі зворотною петлею у витку. Збільшується відсоток кільцеподібних підвісок, які в інгульському середовищі значно перевищують спіралеподібні. На відміну від попередніх періодів обидва види підвісок переважають у похованнях дітей та підлітків. Пізніше, на «зламі епох» як традиційні скроневи головні підвіски, так і окуляроподібні стають надзвичайно рідкісними знахідками на тлі величезної кількості поховань культурного кола Бабине на теренах України, а також оточуючих синхронних культур (Lytvinenko 2013. Литвиненко, Ляшко 2018), але «зміна» символіка відтворюється на унікальних мабуть дуже престижних речах, таких як Пологівська герлига.

Висновки. Викладені припущення щодо семантики скроневих підвісок, мабуть, не можуть бути єдиними і припускають інші варіанти рішень. Проте безумовно, що характер значених змін в їх формі та використанні є відображенням трансформацій в ідеології катакомбних культур Північного Надчорномор'я розвиненого і пізнього етапів, спровокованих напевно соціальними чинниками. Можливо процес трансформації супроводжувався паралельним співіснуванням старих і нових форм зображень сакральних символів, пов'язаних з відтворенням схожих мотивів міфологічних уявлень. Причому використання нових видів спіралеподібних знаків на металевих прикрасах, зокрема в головних уборах, імовірно належало знаті (або якоїсь її частини). Нашарування нових і старих традицій в зображенні сакральних символів передбачає як конфліктні, так і компромісні⁸ ситуації у їх сприйнятті,

8. Показовою в цьому відношенні є згадана вище підвіска з п. 2, к. 2 Архонської 88 фінали середньої бронзи, в якій поєднані обидва зображення спірального знаку: тобто «традиційна» форма підвіски (зі зворотною петлею), але з обома кінцями, згорнутими в спіральні щитки як у окуляроподібних підвісок (рис. 13: 9).

що призводило до зміни культових стандартів (або частини їх) у межах традиційної міфологічної системи⁹. Трансформація її окремих моделей, вписана в загальні для широких територій процеси, супроводжувалася становленням локальних особливостей (інновацій), відображених в поховальних обрядах катакомбних культур Північного Надчорномор'я.

9. Певною мірою прикладом таких процесів можуть бути світові релігії, зокрема християнство, у різних течіях якого вироблялися особливості іконографії, зображення хреста, сакральні жести тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, И. Л. 1976. *Отчет о работе Нижне-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/87.
- Андреева, М. В., Петренко, В. Г. 1998. Комплексы эпохи бронзы из кургана у хутора «Красное Знамя» (Ставропольский край). *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 1, с. 7-53.
- Андрух, С. И., Добролюбский, А. О., Тоцев, Г. Н. 1985. *Курганы у села Плавни в Низовьях Дуная*. Монография, депонированная в ИНИОН АН СССР, Москва, 13.06.1985 г., № 21110. Одесса.
- Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1988. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.
- Артеменко, И. И. 1967. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва: Наука.
- Берестнев, С. И. 1995. Новолатоновский катакомбный курганный могильник на р. Оскол. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков: Бизнес Информ, с. 134-135.
- Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г., Чмыхов, Н. А. 1983. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/169.
- Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях, 2001.
- Братченко, С. Н. 2003. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул. *Матеріали та дослідження по археології Восточной Украины*, 1, с. 162-225.
- Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: сватівські могили — кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.
- Братченко, С. Н. 2007. Катакомбне «барокко» з овами та петлями в системі орнаментативі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 103-109.
- Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134-217.
- Братченко, С. Н. 2009. Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 137-197.
- Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константи́неску, Л. Ф., Смирнов,

- А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С., Гошко, Т. Ю. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/12а.
- Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Константиnescу, Л. Ф., Левченко, В. Н., Смирнов, А. М., Швецов, И. Л., Шкарбан, А. С., Кротова, А. А. 1978. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год (с. Смелое, Пришиб, Знаменка, Сокольники, Крипаки — Славянский район, Амвросиевский район; сс. Петро-Павловка, Лисичье)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/1.
- Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Дубовская, О. Р., Константиnescу, Л. Ф., Швецов, М. Л. 1980. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/3.
- Братченко, С. Н., Константиnescу, Л. Ф. 1987. Александровский энеолитический могильник. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 14-31.
- Братченко, С. Н., Швецов, М. Л. 1991. Северско-донецкие катакомбные погребения на реке Красная. В: Братченко С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 165-186.
- Братченко, С. Н., Санжаров, С. М. 2001. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Долиціни III тис. до н. е.* Луганськ: СНУ.
- Бунятян, К. П., Ніколова, А. В. 2010. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Добраводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 34-50.
- Вангородская, О. Г., Санжаров, С. Н. 1991. Погребения донецкой катакомбной культуры Николаевского могильника с украшениями. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 214-234.
- Вязьмитина, М. И., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, А. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Акермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.
- Гаврилов, А. В., Тоцев, Г. Н. 1999. Курган у с. Желябовка в Криму. *Stratum plus*, 2, с. 160-166.
- Гак, Е. И. 2011. Индикаторы металлопроизводства катакомбных культур степной зоны Предкавказья и юга Доно-Волжского междуречья. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 69-99.
- Гей, А. Н. 1999. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: РАН, с. 78—113.
- Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Старый сад.
- Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.
- Гершкович, Я. П. 1996. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком крае. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: ВУГИ, с. 133-167.
- Гершкович, Я. П., Сердюкова, И. Л. 1991. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 150-164.
- Гладких, М. И., Писларий, И. А., Кротова, А. А. 1974. *Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции в 1974 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/13.
- Григорьев, С. А. 2019. Бабинские, лолинские, абашевские и синташтинские комплексы в рамках хронологии П. Рейнеке. *Донецкий археологический сборник*, 22, с. 46—66. doi.org/10.31558/2218-2284.2019.22.3
- Дворянинов, С. А., Дзиговский, А. Н., Субботин, Л. В. 1985. Раскопки курганной группы у с. Вишневое. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 132-173.
- Дергачев, В. А. 2023. *Ямная культура Карпато-Подоунавья*. І: Каталог памятников. Кишинэу: СЕР USM.
- Державин, В. Л. 1989. Погребения эпохи бронзы из курганов у хут. Веселая Роща (по материалам Ставропольской экспедиции 1960 г.). В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности Ставрополя*. Москва: Наука, с. 125-194.
- Евдокимов, Г. Л. 1991. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 187-213.
- Евдокимов, Г. Л., Рассамкин, Ю. Я., Николова, А. В. 1977. *Отчет об археологических исследованиях курганов Краснознаменной экспедицией ИА АН УССР в зоне строительства оросительных систем Херсонской области в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/22.
- Евдокимов, Г. Л., Магомедов, Б. В., Черненко, Е. В., Битковский, О. В. 1980. *Отчет о раскопках курганов в Херсонской области Краснознаменной новостроечной экспедицией в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/9.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поручкий, А. Г. 1985. *Отчет Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР о раскопках курганов в Херсонской области в 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/2.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Шевченко, Н. П. 1986. *Отчет о раскопках в зоне строительства оросительных систем в Херсонской области в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/12.
- Евдокимов, Г. Л., Солтыс, О. Б., Куприй, С. А. 1989. *Отчет о раскопках курганов в зоне строительства оросительных систем Херсонской области Краснознаменной постоянно действующей экспедицией ИА АН УССР в 1989 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/24.
- Иванова, С. В. 2007. «Серебряный век» Северо-Западного Причерноморья. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 85-91.
- Иванова, С. В. 2020. Традиції та інновації в умовах фронтіра: поховання з посохом у с. Пологи. В: Отрошенко, В. В., Тоцев, Г. М. (ред.). *Пологівський посох (досвід міждисциплінарного вивчення)*. Київ: Запоріжжя: О. Філюк, с. 46-81.
- Иванова, С. В. 2021. *История населения Северо-Звладного Причерноморья в конце IV — III тыс. до н. э.* Житомир: Бук-Друк.
- Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: КП ОТГ.
- Кияшко, А. В. 1999. *Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья*. Волгоград: ВолГУ.
- Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВолГУ.
- Кияшко, В. Я. 1994. Два погребения с букраниями эпохи средней бронзы. *Донские древности*, 2, с. 48-55.

- Клименко, В. Ф. 1997. *Курганные древности Северского Донца*. Енакиєво.
- Ковалева, И. Ф., Волкова, С. С., Марина, З. П. 1976. *Отчет по научно-исследовательской работе. Исследование археологических памятников в районе строительства Царичанской оросительной системы*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1978/66.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е., Андросов, А. В. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепропетровской области (Солоньяно-Томаковской, колхоза «Заря Коммунизма» Покровского района и Александровской ОС)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/176.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита—бронзы в криворожском течении Ингульца*. Днепропетровск: ДНУ.
- Кореневский, С. Н. 1990. *Памятники населения бронзового века Центрального Предкавказья*. Москва: Институт археологии.
- Кореневский, С. Н., Мимоход, Р. А. 2011. *Курганы позднего периода среднего бронзового века у станицы Архонская в Северной Осетии*. Москва: ИА РАН.
- Крайнов, Д. А. 1972. *Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура II тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Красильников, К. И. 1989. *Отчет о проведении археологических работ по спасению курганов 2 и 3 на землях совхоза «Учебный» у с. Гончаровка Сватовского района Ворошиловградской области в 1989 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1989/47; 1989/53.
- Красильников, К. И., Тельнова, Л. И. 1993. Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. 1. Луганск: Областное управление по печати, с. 91-125.
- Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Гошко, Т. Ю., Марченко, И. Л., Сердюков, В. В. 1979. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской области в 1979 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1979/32.
- Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В., Якулов, С. А. 1980. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у с. Волчанск, с. Владимировка, с. Красное — Акимовского района, Запорожской области в 1980 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1980/15.
- Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Черняков, И. Т., Битковский, О. В., Сердюков, В. В., Солтыс, О. В., Шевченко, Н. П. 1981. *Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 году. Отчет о работах Херсонской экспедиции Института археологии АН УССР в п. г. т. Великая Александровка, с. Староселье Велико-Александровского района, с. Соленое (Атманай II) Генгического района, Херсонской области и у сс. Владимировка, Юривка, Малая Терновка, Волчанск Акимовского района Запорожской области*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1981/19.
- Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Нечитайло, А. Л., Симоненко, А. В., Шилов, Ю. А., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Амирханов, А. Ш., Лысенко, Г. И., Толкачев, Ю. И., Ян, С. А. 1984. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1984 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/11.
- Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Фиалко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1986. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской областях УССР в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/13.
- Кубышев, А. И., Нечитайло, А. Л. 1988. Кремневый скипетр Васильевского кургана. В: Шапишников, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 107-118.
- Кузьмина, О. В. 1992. *Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье*. Самара: СГПИ.
- Кульбака, В., Качур, В. 2002. *Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень*. Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут.
- Кушнарева, К. Х., Чубинишвили, Т. Н. 1970. *Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.)* Ленинград: Наука.
- Литвиненко, Р. А. 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 108-112.
- Литвиненко, Р. О., Ляшко, С. М. 2018. Курган дніпро-донської бабинської культури поблизу с. Новогупалівка на Дніпровському Припоріжжі. *Донецький археологічний збірник*, 21, с. 155—174.
- Ляшко, С. Н. 1987. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 54-58.
- Массон, В. М. 1974. Раскопки погребального комплекса на Алтындепе. *Советская археология*, 4, с. 3-21.
- Массон, В. М., Мерперт, Н. Я., Мунчаев, Р. М., Черныш, Е. К. 1982. *Энеолит СССР*. Москва: Наука.
- Мельник, О. Стеблина, І. 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.
- Мимоход, Р. А. 2013. *Лолинская культура. Северо-западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века*. Материалы охранных археологических исследований, 16. Москва: ИА РАН.
- Мимоход, Р. А. 2018. Палеоклимат и культурогенез в Восточной Европе в конце III тыс. до н. э. *Российская археология*, 2, с. 33-48.
- Нечитайло, А. Л. 1978. *Верхнее Прикубанье в бронзовом веке*. Киев: Наукова думка.
- Нечитайло, А. Л. 1979. *Суворовский курганный могильник*. Киев: Наукова думка.
- Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Никитин, В. И. 2018. *Курганы Нижнего Поингулья*. Николаев: Илион.
- Николова, А. В., Черных, Л. А., Евдокимов, Г. Л. 2011. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 96-163.
- Новикова, Л. А. 1991. Маска в культуре. В: Храповицкий, В. А. (ред.). *Реконструкция древних верований: источники, метод, цель*. Санкт-Петербург: ГМИР, с. 11-44.

- Николова, Л. 2000. Ямная культура на Балканах (динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы). *Stratum plus*, 2, с. 423-458.
- Отрощенко, В. В. 2017. Образний ряд Карпато-Мікенського орнаментального стилю. *Magisterium. Археологічні студії*, 67, с. 43-53.
- Отрощенко, В. В. 2020. Пологівська герліга: стратиграфія, культурна належність, семантика. В: Отрощенко, В. В., Тощев, Г. И. (ред.). *Пологівський посах (досвід міждисциплінарного вивчення)*. Київ; Запоріжжя: О. Філюк, с. 128-153.
- Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакін, Ю. Я., Салий, Н. Г., Гольшкіна, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/5.
- Отрощенко, В. В., Болдин, Я. И., Гошко, Т. Ю., Ляшко, С. Н., Ковалев, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Рассамакін, Ю. Я., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. 1981. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/10.
- Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Г., Кравченко, С. Н., Константи́нська, Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/10.
- Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я., Ляшко С. Н., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/11.
- Папанова В. А., Тощев Г. Н., Голик А. А. 2016. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы (с. Дмитровка Бердянського району Запорожской області). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 22—58.
- Папанова, В., Тощев, Г., Каїра, Ф. 2018. Дослідження курганів доби бронзи у Північному Причорномор'ї. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.* Київ, с. 93.
- Патокова, Э. Ф., Петренко, В. Г., Бурдо, Н. Б. 1989. *Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка.
- Петренко, В. Г., Островерхов, А. С., Сапожников, И. В. 2002. Новый курган эпохи энеолита—бронзы в Нижнем Поднестровье. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 39-63.
- Писларий, И. А., Гераськова, Л. С., Дубовская, О. Р. 1977. *Отчет Северско-Донецкой новостроечной экспедиции в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/13.
- Писларий, И. А., Дубовская, О. Р., Орел, Р., Смирнов, А. И., Кульбака, В. К., Кравченко, С. Н. 1980. *Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР в 1980 году на территории Ворошиловградской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/14.
- Плешивенко, А. Г. 1993. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.
- Полідович, Ю. Б. 2011. Курган доби бронзи «Розкопана Могила» поблизу м. Дружківка Донецької області. *Археологічний альманах*, 25, с. 71-155.
- Полин, С. В., Тупчиенко, Н. П., Николова, А. В. 1992. *Курганы верхнего Ингульца (курганы у сс. Успенка и Головковка)*. Препринт. Киев: Институт археологии.
- Полин, С. В., Николова, А. В. 1998. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1998 году. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Орджоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № № 1 и 2 карьерах*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/46.
- Попандопуло, З. Х. 1995. Курганный могильник у с. Беленькое. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 126-142.
- Пыслару, И. А., Самойленко, В. Г. 2010. Исследования курганов в Славяносербском и Краснодарском районах Луганской области. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 49-91.
- Разумов, С. Н., Лысенко, С. Д. 2020. Древнейшее курганное золото Нижнего Поднестровья как индикатор межкультурных связей. *Русин*, 59, с. 21-35. <https://doi.org/10.17223/18572685/59/3>
- Рассамакін, Ю. Я., Будников, О. Б. 1993. Проблеми раннього степового енеоліту у світлі вивчення нових пам'яток. *Археологія*, 3, с. 128-134.
- Рассамакін, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Пустовалов, С. Ж., Кравченко, С. Н., Ковалев, В. Н., Николова, А. В. 1982. *Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/2.
- Ромашко, В. А., Марина, З. П., Тесленко, Д. Л., Фещенко, Е. Э., Ярошкевич, О. Н., Яровой, А. Г., Свистунов, В. В. 2004. *Отчет о раскопках памятников археологии в зоне земельного отвода карьера на работу грунта у с. Межирич, Павлоградского района, Днепропетровской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/34.
- Рыбаков, Б. А. 1965. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *Советская археология*, 1, с. 28-45.
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Рындина, Н. В., Дегтярева, А. Д. 2018. Цветной металл ямной культурно-исторической области из памятников Украины: морфология и технология изготовления. *Stratum plus*, 2, с. 317-346.
- Самар, В. А., Антонов, А. Л. 2017. Курганы у с. Вишневатое Розовского района Запорожской области. *Музейний вісник*, 17, с. 41-55.
- Санжаров, С. Н. 1992. *Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. Каталог археологических коллекций*. 1. Препринт. Луганск.
- Санжаров, С. Н. 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном Торце. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*, 1, с. 58-90.
- Санжаров, С. Н. 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: ВУНУ.
- Санжаров, С. Н., Братченко, С. Н. 1999. *Отчет о полевых исследованиях научно-исследовательской лаборатории «Спадщина» в 1999 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/32.
- Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А. 1996. Краснозори́нский курганный могильник в бассейне р. Лугани. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины. Проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия*. Луганск: ВУГУ, с. 58-132.
- Санжаров, С. Н., Черных, Е. А. 2021. *Курганные древности Привольнянской излучины Северского Донца*. Луганск: ЛГУ им. В. Даля, 2021.
- Синюк, А. Т. 1983. *Курганы эпохи бронзы Средне-го Дона*. Воронеж: ВГУ.

Синюк, А. Т. 1989. Погребения ямной и катакомбной культур Первого Власовского могильника. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Проблемы археологического изучения Доно-волжской лесостепи*. Воронеж: ВГПУ, с. 27-69.

Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН.

Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Полис.

Телегін, Д. Я. 1967. *Дніпро-Донецька культура*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1985. Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. I. Киев: Наукова думка, с. 305-319.

Телегин, Д. Я., Беляев, А. С., Кравец, И. В., Васильченко, С. А., Мезенцев, В. И., Белозер, В. П. 1973. *Отчет о работе экспедиции Днепр-Донбасс в 1973 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/6.

Тощев, Г. Н. 1995. Грунтовый могильник катакомбного времени на Мамай-горе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 82-40.

Тощев, Г. Н., Шахров, Г. И. 1992. Раскопки курганной группы у с. Григорьевка Запорожской области. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 49-70.

Трифионов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелiorации Краснодарского края)*. Ленинград: Наука, с. 92-166.

Цвек, Е. В. 2007. К проблеме изучения трипольского орнамента. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 54-61.

Чередниченко, Н. Н., Бессонова, С. С., Болдин, Я. И., Бунятян, Е. П., Ковалева, Л. Г., Козловский, А. А., Орлов, Р. С., Пустовалов, С. Ж., Орлов, К. К., Рассамакин, Ю. Я., Шевченко, Н. П., Бобырь, И. Г. 1975. *Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/11.

Черних, Л. 2025. Металеві ножі степових культур Північного Причорномор'я доби ранньої — середньої бронзи як потенційна зброя (до постановки питання). *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 12-78. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.02>

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита — бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Киев; Берлин: О. Филук.

Черных, Л. А., Николова, А. В. 2016. Курганы эпохи бронзы у с. Первомаевка на Херсонщине. *Донецький археологічний збірник*, 20, с. 103-161.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Гребенников, Ю. С., Рычков, Н. А., Ребедаило, Г. П., Ключинцев, В. Н. 1973. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/8.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балущкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедаило, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о раскопках Ингульской экспедиции за 1974 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/12.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балущкин, А. М. 1977. Курганная группа близ с. Старогороженя. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Корпусова, В. Н. 1980. Курганная группа у с. Привольное. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Археологические памятники Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 17-70.

Шапошникова, О. Г., Балущкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Фоменко, В. Н., Ключинцев, В. Н., Елисеев, В. Ф., Товкайло, Н. Т. 1985. *Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1985 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/3.

Шапошникова, О. Г., Балущкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. Б., Фоменко, В. Н., Чмылова, Н. А. 1986. *Отчет о работе Николаевской новостроечной экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/18.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурная историческая область (южнобугский вариант)*. Свод археологических источников. Киев: Наукова думка.

Шилов, Ю. А. 1988. «Грот быка» по материалам древнейших курганов. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-14.

Шиплина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикарпий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.)*. Труды ГИМ, 165. Москва: Наука.

Яровой, Е. В. 1990. *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца.

Constantinescu, B., Cristea-Stan, D., Popescu, A. 2016. Bronze Age silver artifacts from Romania — an archaeo-metallurgical study. In: Delfino, D., Piccardo, P., Baptista, J. C. (eds.). *Networks of trade in raw materials and technological innovations in Prehistory and Protohistory: an archaeometry approach*. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1—7 September 2014, Burgos, Spain), 12 / Session B34. Oxford: Archaeopress Archaeology, p. 13-26.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzzeitlichen Steppenregion im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 12, S. 63-112.

Lytvinenko, R. 2013. Central European parallels to the Dnieper—Don Centre of Babino culture. *Baltic-pontic studies*, 18, p. 121-138.

Müller-Karpe, H. 1974. *Handbuch der Vorgeschichte*. 4. München.

REFERENCES

Alekseeva, I. L. 1976. *Отчет о работе Нижне-Днестровской новостроечной экспедиции ІА АН СССР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/87.

Andreeva, M. V., Petrenko, V. G. 1998. Kompleksy epohi bronzy iz kurgana u hutora «Krasnoe Znamya» (Stavropolskiy kray). *Materialy po izucheniyu istoriko-kulturnogo naslediya Severnogo Kavkaza*, 1, s. 7-53.

Andruh, S. I., Dobrolyubskiy, A. O., Toshev, G. N. 1985. *Kurgany u sela Plauni v Nizovyah Dunaya*. Monografiya, depozirovannaya v INION AN SSSR, Moskva, 13.06.1985 g., N 21110. Odessa.

Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samojlenko, L. G. 1988. *Отчет о работе Voroshilovgradskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1988 godu*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.

Artemenko, I. I. 1967. *Plemena Verhnego i Srednego Podneprovya v epohu bronzy*. Moskva: Nauka.

Berestnev, S. I. 1995. Novoplatonovskiy katakombnyy kurgannyy mogilnik na r. Oskol. *Drevnosti. Harkovskiy is-*

- toriko-arkheologicheskij ezhegodnik. Harkov: Biznes Inform, s. 134-135.
- Bondar, N. N., Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samojlenko, L. G., Chmyxov, N. A. 1983. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoj arkheologicheskoy ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/169.
- Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epohu sredney bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh, 2001.
- Bratchenko, S. N. 2003. Mohyly bronzovoi doby v baseini r. Derkul. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Vostochnoy Ukrainy*, 1, s. 162-225.
- Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: svatitskiy mohyly — kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.
- Bratchenko, S. N. 2007. Katakombne «barokko» z ovamy ta petliamy v sistemii ornamentatsii. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 103-109.
- Bratchenko, S. N. 2008. Oleksandrivski mohyly-kurhany v dolyni Luhani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 134-217.
- Bratchenko, S. N. 2009. Mykolaivsky mohyly-kurhany v ponyzzy r. Luhanka. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 137-197.
- Bratchenko, S. N., Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershkovich, Ya. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoylenko, V. G., Shkarban, A. S., Goshko, T. Yu. 1977. *Otchet ob issledovaniyah Donetskoj ekspeditsii v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/12a.
- Bratchenko, S. N., Gershkovich, Ya. P., Konstantinesku, L. F., Levchenko, V. N., Smirnov, A. M., Shvetsov, I. L., Shkarban, A. S., Krotova, A. A. 1978. *Otchet Donetskoj ekspeditsii za 1978 god (ss. Smeloe, Prishib, Znamenka, Sokolniki, Kripaki — Slavyanskiy rayon, Amurosievskiy rayon; ss. Petro-Pavlovka, Lisiche)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/1.
- Bratchenko, S. N., Gershkovich, Ya. P., Dubovskaya, O. R., Konstantinesku, L. F., Shvetsov, M. L. 1980. *Otchet ob issledovaniyah Donetskoj ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/3.
- Bratchenko, S. N., Konstantinesku, L. F. 1987. Aleksandrovskiy eneoliticheskij mogilnik. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshie skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 14-31.
- Bratchenko, S. N., Shvetsov, M. L. 1991. Severskodonetskie katakombnye pogrebeniya na reke Krasnaya. In: Bratchenko S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Institut arheologii, s. 165-186.
- Bratchenko, S. N., Sanzharov, S. M. 2001. *Ridkisini bronzovi znariadda z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny III tys. do n. e.* Luhansk: SNU.
- Buniatian, K. P., Nikolova, A. V. 2010. Kurhany yamnoi kultury na trypils'kykh poselenniakh Dobravody i Talianky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 34-50.
- Vangorodskaya, O. G., Sanzharov, S. N. 1991. Pogrebeniya donetskoj katakombnoy kultury Nikolaevskogo mogilnika s ukrasheniyami. In: Bratchenko, S. N. (red). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Institut arheologii, s. 214-234.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, A. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akermen». *Arkheologichni pam'yatki URSSR*, VIII, s. 22-135.
- Gavrilov, A. V., Toshev, G. N. 1999. Kurgan u s. Zhelyabovka v Krymu. *Stratum plus*, 2, s. 160-166.
- Gak, E. I. 2011. Indikatory metalloproizvodstva katakombnykh kultur stepnoy zony Predkavkazya i yuga Dono-Volzhs'kogo mezhdurechya. *Kratkie soobscheniya Instituta arkheologii*, 225, s. 69-99.
- Gey, A. N. 1999. O nekotorykh simvolicheskikh momentakh pogrebnoy obryadnosti stepnykh skotovodov Predkavkazya v epohu bronzy. In: Gulyaev, V. I., Kamenetskiy, I. S., Olhovskiy, V. S. (ed.). *Pogrebalnyy obryad. Rekonstruktsiya i interpretatsiya drevnih ideologicheskikh predstavleniy*. Moskva: RAN, s. 78-113.
- Gej, A. N. 2000. *Novotitorovskaya kultura*. Moskva: Staryj sad.
- Gening, V. V., Korpusova, V. N. 1989. *Arkheologicheskije pam'yatniki Krymskogo Prisivashya. Vtoraya kurgannaya grupa u s. Tselinnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.
- Gershkovich, Ya. P. 1996. Kurgany v mezhdureche r. Lozovoy i r. Olhovoy na Donetskom kryazhe. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoy Ukrainy*. Lugansk: VUGI, s. 133-167.
- Gershkovich, Ya. P., Serdyukova, I. L. 1991. Yamnye i katakombnye pogrebeniya Donetskogo kurgannogo mogilnika. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Institut arheologii, s. 150-164.
- Gladkih, M. I., Pislariy, I. A., Krotova, F. A. 1974. *Otchet o rabote Seversko-Donetskoj ekspeditsii v 1974 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/13.
- Grigorev, S. A. 2019. Babinskie, Iolinskie, abashevskie i sintashtinskie komplekxy v ramkah hronologii P. Reyneke. *Donetskiy arkheologichnij zbirnyk*, 22, s. 46-66. doi.org/10.31558/2218-2284.2019.22.3
- Dvoryaninov, S. A., Dzigovskiy, A. N., Subbotin, L. V. 1985. Raskopki kurgannoy grupy u s. Vishnevoe. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novye materialy po arkheologii Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 132-173.
- Dergachev, V. A. 2023. *Yamnaya kultura Karpato-Podunav'ya*. I: Katalog pam'yatnikov. Kishineu: CEP USM.
- Derzhavin, V. L. 1989. Pogrebeniya epohi bronzy iz kurganov u hut. Veselaya Roscha (po materialam Stavropolskoj ekspeditsii 1960 g.). In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti Stavropolya*. Moskva: Nauka, s. 125-194.
- Evdokimov, G. L. 1991. Pogrebeniya epohi ranney i sredney bronzy Astahovskogo mogilnika. In: Bratchenko, S. N. (red). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Institut arheologii, s. 187-213.
- Evdokimov, G. L., Rassamakin, Yu. Ya., Nikolova, A. V. 1977. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyah kurganov Krasnoznamenskoj ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitel'stva orositel'nykh sistem Hersonskoy oblasti v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/22.
- Evdokimov, G. L., Magomedov, B. V., Chernenko, E. V., Bitkovskiy, O. V. 1980. *Otchet o raskopkakh kurganov v Hersonskoy oblasti Krasnoznamenskoj novostroechnoy ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/9.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ya. P., Porutskiy, A. G. 1985. *Otchet Krasnoznamenskoj ekspeditsii IA AN USSR o raskopkakh kurganov v Hersonskoy oblasti v 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/2.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ya. P., Shevchenko, N. P. 1986. *Otchet o raskopkakh v zone stroitel'stva orositel'nykh sistem v Hersonskoy oblasti v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/12.
- Evdokimov, G. L., Soltys, O. B., Kupriy, S. A. 1989. *Otchet o raskopkakh kurganov v zone stroitel'stva orositel'nykh sistem Hersonskoy oblasti Krasnoznamenskoj postoyanno deystvuyushchey ekspeditsii IA AN USSR v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/24.
- Ivanova, S. V. 2007. «Serebryanny vek» Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya. *Materialy ta doslidzhennia z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 85-91.
- Ivanova, S. V. 2020. Tradytzii ta inovatsii v umovakh fronty: pokhovannia z posokhom u s. Polohy. In: Otroshchenko, V. V., Toshev, H. M. (ed.). *Polohivsky posokh (dosvid mizhdystyplinarnoho vyuchennia)*. Kyiv; Zaporizhzhia: O. Filiuk, s. 46-81.
- Ivanova, S. V. 2021. *Istoriya naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v kontse IV — III tys. do n. e.* Zhitomir: Buk-Druk.
- Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnih skotovodov mezhdurechya Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: KP OTG.
- Kiyashko, A. V. 1999. *Proishozhdenie katakombnoy kultury Nizhnego Podonya*. Volgograd: VolGU.
- Kiyashko, A. V. 2002. *Kulturogenез na vostoке katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.
- Kiyashko, V. Ya. 1994. Dva pogrebeniya s bukraniyami epohi sredney bronzy. *Donskie drevnosti*, 2, s. 48-55.
- Klimenko, V. F. 1997. *Kurgannye drevnosti Severskogo Donsa*. Enakievo.
- Kovaleva, I. F., Volkova, S. S., Marina, Z. P. 1976. *Otchet po nauchno-issledovatel'skoy rabote. Issledovanie arkheolo-*

gicheskikh pamyatnikov v rayone stroitelstva Tsarichanskoj orositelnoy sistemy. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/66.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E., Androsov, A. V. 1987. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote: arkhologicheskie issledovaniya kurganov v zonax stroitelstva orositelnykh sistem Dnepropetrovskoy oblasti (Solonyano-Tomakovskoy, kolkhoza «Zarya Kommunizma» Pokrovskogo rajona i Aleksandrovskoy OS)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/176.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita—bronzы v krivorozhskom techenii Ingul'tsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Korenevskiy, S. N. 1990. *Pamyatniki naseleniya bronzovogo veka Tsentralnogo Predkavkazyia*. Moskva: IA RAN.

Korenevskiy, S. N., Mimohod, R. A. 2011. *Kurgany pozdnego perioda srednego bronzovogo veka u staniitsy Arkhonskaya v Severnoy Osetii*. Moskva: IA RAN.

Kraynov, D. A. 1972. *Drevneyshaya istoriya Volgo-Okskogo mezhdurechya. Fatyanovskaya kultura II tysyacheletiya do n. e.* Moskva: Nauka.

Krasilnikov, K. I. 1989. *Otchet o provedenii arkhologicheskikh rabot po spaseniyu kurganov 2 i 3 na zemlyakh soukhoza «Uchebnyy» u s. Goncharovka Svatovskogo rayona Voroshilovgradskoy oblasti v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/47; 1989/53.

Krasilnikov, K. I., Telnova, L. I. 1993. *Issledovanie kurgana u s. Preobrazhennoe na reke Krasnaya*. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovyia*. 1. Lugansk: Oblastnoe upravlenie po pechatu, s. 91-125.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Goshko, T. Yu., Marchenko, I. L., Serdyukov, V. V. 1979. *Otchet o raskopkakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v zone stroitelstva oroshayemykh uchastkov Kahovskoy orositelnoy sistemy v Hersonskoy oblasti v 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/32.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Yu. A., Polin, S. V., Shevchenko, N. P., Chernyh, L. A., Marchenko, I. L., Soltys, O. V., Serdyukov, V., Yakulov, S. A. 1980. *Otchet o rabotakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii IA AN USSR u s. Volchansk, s. Vladimirovka, s. Krasnoe — Akimovskogo rayona, Zaporozhskoy oblasti v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/15.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Yu. A., Polin, S. V., Chernyakov, I. T., Bitkovskiy, O. V., Serdyukov, V. V., Soltys, O. V., Shevchenko, N. P. 1981. *Raboty Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v 1981 godu. Otchet o rabotakh Hersonskoy ekspeditsii Instituta arheologii AN USSR v p. g. t. Velikaya Aleksandrovka, s. Starosele Veliko-Aleksandrovskogo rayona, s. Solenoe (Atmanay II) Genicheskogo rayona, Hersonskoy oblasti i u ss. Vladimirovka, Yurevka, Malaya Ternovka, Volchansk Akimovskogo rayona Zaporozhskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/19.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Nechitaylo, A. L., Simonenko, A. V., Shilov, Yu. A., Kupriy, S. A., Kovalev, N. V., Amirhanov, A. Sh., Lysenko, G. I., Tolkachev, Yu. I., Yan, S. A. 1984. *Otchet o raskopkakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii IA AN USSR v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/11.

Kubyshev, A. I., Boltrik, Yu. V., Simonenko, A. V., Fialko, E. E., Kupriy, S. A., Kovalev, N. V., Lysenko, G. I. 1986. *Otchet o rabotakh Hersonskoy arkhologicheskoy ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoy orositelnoy sistemy v Hersonskoy, Zaporozhskoy oblastiakh USSR v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/13.

Kubyshev, A. I., Nechitaylo, A. L. 1988. *Kremnevyy skipetr Vasilevskogo kurgana*. In: Shapishnikova, O. G. (ed.). *Novye pamyatniki yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 107-118.

Kuzmina, O. V. 1992. *Abashevskaya kultura v lesostepnom Volgo-Urale*. Samara: SGPI.

Kulbaka, V., Kachur, V. 2002. *Davni indoevropeitsi Ukrainy v svitli novitnikh arkhologichnykh doslidzhen. Mariupol: Mariupolskiy humanitarniy institut*.

Kushnareva, K. H., Chubinshvili, T. N. 1970. *Drevnie kultury Yuzhnogo Kavkaza (V—III tys. do n. e.)* Leningrad: Nauka.

Litvinenko, R. A. 2011. *Kulturnyy krug Babino: nazvanie, taksonomiya. Kratkie soobsheniya Instituta arheologii*, 225, s. 108-112.

Lytyvnenko, R. O., Liashko, S. M. 2018. *Kurhan dnipro-donskoi babynskoi kultury poblyzu s. Novohupalivka na Dni-provskomu Pryporizhzhii. Donetskyy arkhologichnyy zbirnyk*, 21, s. 155-174.

Lyashko, S. N. 1987. *K voprosu o semantike ornamenta na sosudah iz pogrebeniy yamnoy kultury*. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshie skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 54-58.

Masson, V. M., 1974. *Raskopki pogrebalnogo kompleksa na Altyndepe. Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 3-21.

Masson, V. M., Merpert, N. Ya., Munchaev, R. M., Chernysh, E. K. 1982. *Eneolit SSSR*. Moskva: Nauka.

Melnyk, O. Steblyna, I. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.

Mimohod, R. A. 2013. *Lolinskaya kultura. Severo-zapadnyy Prikaspiy na rubezhe srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka*. Materialy ohrannykh arkhologicheskikh issledovaniy, 16. Moskva: IA RAN.

Mimohod, R. A. 2018. *Paleoklimat i kulturogenез v Vostochnoy Evrope v kontse III tys. do n. e. Rossiyskaya arheologiya*, 2, s. 33-48.

Nechitaylo, A. L. 1978. *Verhnee Prikubane v bronzovom veke*. Kiev: Naukova dumka.

Nechitaylo, A. L. 1979. *Sovorovskiy kurgannyy mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Nechitaylo, A. L. 1991. *Svyazi naseleniya stepnoy Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epohu bronzы*. Kiev: Naukova dumka.

Nikitin, V. I. 2018. *Kurgany Nizhnego Poingulya*. Nikolaev: Iliion.

Nikolova, A. V., Chernyh, L. A., Evdokimov, G. L. 2011. *Kurgany epohi bronzы v nizovyakh Dnepra i Ingul'tsa (po materialam Krasnoznamenckoy ekspeditsii)*. *Materialy ta doslidzhennia z arkhologii Skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 96-163.

Novikova, L. A. 1991. *Maska v kulture*. In: Hrshanovskiy, V. A. (ed.). *Rekonstruktsiya drevnih verovaniy: istochniki, metod, tsel*. Sankt-Peterburg: GMIR, s. 11-44.

Nikolova, L. 2000. *Yamnaya kultura na Balkanah (dinamika struktury pogrebalnogo obryada i sootnoshenie s drugimi kulturami ranney bronzы)*. *Stratum plus*, 2, s. 423-458.

Otroshchenko, V. V. 2017. *Obraznyy riad Karpato-Mikensko-ho ornamentalnoho styliu. Mahisterium. Arkheologichnyi studii*, 67, s. 43-53.

Otroshchenko, V. V. 2020. *Polohivska herlyha: stratyhrafiya, kulturna nalezhnist, semantika*. In: Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. Y. (ed.). *Polohivskiy posokh (dosvid mizhdystsiplinarnoho vyvchennia)*. Kyiv; Zaporizhzhia: O. Filiuk, s. 128-153.

Otroshchenko, V. V., Kovalev, N. V., Pustovalov, S. Zh., Rassamakin, Yu. Ya., Saliy, N. G., Golyshkina, V. I., Dorofeev, V. V., Polin, S. V. 1980. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/5.

Otroshchenko, V. V., Boldin, Ya. I., Goshko, T. Yu., Lyashko, S. N., Kovalev, N. V., Kravchenko, S. N., Pustovalov, S. Zh., Rassamakin, Yu. Ya., Saliy, N. G., Savovskiy, I. P. 1981. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/10.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Bitkovskiy, O. V., Goshko, T. G., Kravchenko, S. N., Konstantinesku, L. F. 1983. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/10.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., Lyashko S. N., Pustovalov, S. Zh., Chernyh, L. A., Kudryavtseva, O. V. 1986. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoy ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/11.

Papanova V. A., Toshev G. N., Golik A. A. 2016. *Raskopki kurgannogo mogilnika epohi bronzы (s. Dmitrovka Berdyanskogo rayona Zaporozhskoy oblasti)*. *Starozhytnosti stepovogo Prychornomor'ya i Krymu*, XIX, s. 22-58.

Papanova, V., Toshchev, H., Kaira, F. 2018. *Doslidzhennia kurhaniv doby bronzы u Pivnichnomu Prychornomor'i*. In: *I Vseukrainskiy arkhologichnyy zizd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei. Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.* Kyiv, s. 93.

Patokova, E. F., Petrenko, V. G., Burdo, N. B. 1989. *Pamyatniki Tripolskoy kultury v Severo-Zapadnom Prichornomore*. Kiev: Naukova dumka.

Petrenko, V. G., Ostroverhov, A. S., Sapozhnikov, I. V. 2002. *Novyy kurgan epohi eneolita—bronzы v Nizhnem Pod-*

- nestrove. *Starozhitnost I stepovogo Prichernomorya i Krimu*, X, s. 39-63.
- Pislariy, I. A., Geraskova, L. S., Dubovskaya, O. R. 1977. *Otchet Seversko-Donetskoy novostroychnoy ekspeditsii v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/13.
- Pislariy, I. A., Dubovskaya, O. R., Orel, R., Smirnov, A. I., Kulbaka, V. K., Kravchenko, S. N. 1980. *Otchet ob issledovaniyah Seversko-Donetskoy ekspeditsii IA AN USSR v 1980 godu na territorii Voroshilovgradskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/14.
- Pleshivenko, A. G. 1993. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazovya. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, IV, s. 128-156.
- Polidovych, Yu. B. 2011. Kurhan doby bronzы «Rozkopana Mohyla» poblyzu m. Druzhkivka Donetskoi oblasti. *Arkheolohichniy almanakh*, 25, s. 71-155.
- Polin, S. V., Tupchienko, N. P., Nikolova, A. V. 1992. *Kurgany verhnego Ingultsa (kurgany u ss. Uspenka i Golovkovka)*. Preprint. Kiev: Institut arheologii.
- Polin, S. V., Nikolova, A. V. 1998. *Otchet o rabote Ordzhonikidzevskoy ekspeditsii v 1998 godu. Raskopki kurganov u g. Ordzhonikidze Dnepropetrovskoy obl. v zone gornyh rabot OAO «Ordzhonikidzevskiy gorno-obogatitelnyy kombinat» na Chkalovskom NN 1 i 2 karerakh*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/46.
- Popandopulo, Z. H. 1995. Kurganny mogilnik u s. Belenkoe. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, V, s. 126-142.
- Pyslaru, I. A., Samoilenko, V. G. 2010. Issledovaniya kurganov v Slavyanoserskom i Krasnodonskom rayonah Luganskoy oblasti. In: Vasilenko A. I. (ed.). *Problemy ohrany i izucheniya pamyatnikov arheologii stepnoy zony Vostochnoy Evropy*. Lugansk: Globus, s. 49-91.
- Razumov, S. N., Lysenko, S. D. 2020. Drevneyshee kurganoe zoloto Nizhnego Podnestrovyia kak indikator mezhkulturnykh svyazey. *Rusin* 59, s. 21-35. <https://doi.org/10.17223/18572685/59/3>
- Rassamakin, Yu. Ya., Budnykov, O. B. 1993. Problemy rannogo stepovogo eneolitu u svitli vyvchennia novykh pamiatok. *Arkheolohiia*, 3, s. 128-134.
- Rassamakin, Yu. Ya., Otruschenko, V. V., Lyashko, S. N., Saliy, N. G., Pustovalov, S. Zh., Kravchenko, S. N., Kovalev, V. N., Nikolova, A. V. 1982. *Otchet o rabote Zaporozhskoy ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/2.
- Romashko, V. A., Marina, Z. P., Teslenko, D. L., Feshchenko, E. E., Yaroshkevich, O. N., Yarovoy, A. G., Svistunov, V. V. 2004. *Otchet o raskopkah pamyatnikov arheologii v zone zemelno otvoda karera na rabotu grunta u s. Mezhirich, Pavlogradskogo rayona, Dnepropetrovskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/34.
- Rybakov, B. A. 1965. Kosmogoniya i mifologiya zemledel'sev eneolita. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 28-45.
- Rybakov, B. A. 1981. *Yazychestvo drevnih slavyan*. Moskva: Nauka.
- Ryndina, N. V., Degtyareva, A. D. 2018. Tsvetnoy metall yamnoy kulturno-istoricheskoy oblasti iz pamyatnikov Ukrainy: morfologiya i tehnologiya izgotovleniya. *Stratum plus*, 2, s. 317-346.
- Samar, V. A., Antonov, A. L. 2017. Kurgany u s. Vishnevatoe Rozovskogo rayona Zaporozhskoy oblasti. *Muzeinyi visnyk*, 17, s. 41-55.
- Sanzharov, S. N. 1992. *Severskodonskie rannekatakombnye pogrebeniya s ornamentirovannymi blyakhami. Katalog arheologicheskikh kolleksiy*. 1. Preprint. Lugansk.
- Sanzharov, S. N. 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom Tortse. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovyia*, 1, s. 58-90.
- Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazovya*. Lugansk: VUNU.
- Sanzharov, S. N., Bratchenko, S. N. 1999. *Otchet o polevykh issledovaniya nauchno-issledovatel'skoy laboratorii «Spadschina» v 1999 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/32.
- Sanzharov, S. N., Britiyuk, A. A. 1996. Krasnozorskiy kurganny mogilnik v bassejne r. Lugani. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoy Ukrainy. Problemy izucheniya i pravovoy ohrany arheologicheskogo naslediya*. Lugansk: VUGU, s. 58-132.
- Sanzharov, S. N., Chernyh, E. A. 2021. *Kurgannye drevnosti Privolnyanskoy izluchiny Severskogo Dontsa*. Lugansk: LGU im. V. Dala, 2021.
- Sinyuk, A. T. 1983. *Kurgany epohi bronzы Srednego Dona*. Voronezh: VGU.
- Sinyuk, A. T. 1989. Pogrebeniya yamnoy i katakombnoy kultur Pervogo Vlasovskogo mogilnika. In: Sinyuk, A. T. (ed.). *Problemy arheologicheskogo izucheniya Dono-volzhskoy lestopei*. Voronezh: VGPU, s. 27-69.
- Smirnov, A. M. 1996. *Kurgany i katakomby epohi bronzы na Severskom Dontse*. Moskva: Institut etnologii i antropologii RAN.
- Subbotin, L. V. 2003. *Orudiya truda, oruzhie i ukrasheniya plemen yamnoy kultury Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Odessa: Polis.
- Telehin, D. Ya. 1967. *Dnipro-Donetska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya. 1985. Srednestogovskaya kultura i pamyatniki novodanilovskogo tipa v Podneprove i stepnom Levoberezhze Ukrainy. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiya Ukrainy SSR*. I. Kiev: Naukova dumka, s. 305-319.
- Telegin, D. Ya., Belyaev, A. S., Kravets, I. V., Vasilchenko, S. A., Mezentsev, V. I., Belozer, V. P. 1973. *Otchet o rabote ekspeditsii Dnepr-Donbass v 1973 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/6.
- Toshev, G. N. 1995. Gruntovyy mogilnik katakombnogo vremeni na Mamay-gore. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, V, s. 82-40.
- Toshev, G. N., Shahrov, G. I. 1992. Raskopki kurganoy grupy u s. Grigorevka Zaporozhskoy oblasti. *Drevnosti stepnogo Prichernomorya i Kryma*, III, s. 49-70.
- Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epohu eneolita-sredney bronzы (periodizatsiya). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Prikubanya (po materialam arheologicheskikh rabot v zonah melioratsii Krasnodarskogo kraya)*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.
- Tsvet, E. V. 2007. K probleme izucheniya tripolskogo ornamenta. *Materialy ta doslidzhennia z arheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 54-61.
- Cherednichenko, N. N., Bessonova, S. S., Boldin, Ya. I., Bunyatyan, E. P., Kovaleva, L. G., Kozlovskiy, A. A., Orlov, R. S., Pustovalov, S. Zh., Orlov, K. K., Rassamakin, Yu. Ya., Shevchenko, N. P., Bobyr, I. G. 1975. *Otchet o rabote Verhne-Tarasovskoy ekspeditsii v 1975 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/11.
- Chernykh, L. 2025. Metalevi nozhi stepovykh kultur Pivnichnoho Prychornomoria dobi rannoi — serednoi bronzы yak potentsiina zbroia (do postanovky pytannia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (54), s. 12-78. <https://doi.org/10.37445/adiu.2025.01.02>
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epohi eneolita—bronzы mezhdurechya Bazavluka, Solenoy, Chertomlyka*. Kiev; Berlin: O. Filyuk.
- Chernykh, L. A., Nikolova, A. V. 2016. Kurgany epohi bronzы u s. Pervomaevka na Hersonschine. *Donetskiy arheolohichniy zbirnyk*, 20, s. 103-161.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Grebennikov, Yu. S., Rychkov, N. A., Rebedajlo, G. P., Klyushincev, V. N. 1973. *Otchet o rabote Ingul'skoj ekspeditsii za 1973 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/8.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Klyushintsev, V. N., Rebedajlo, G. P., Rychkov, N. A. 1974. *Otchet o raskopkah Ingul'skoj ekspeditsii za 1974 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/12.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kurgannaya gruppa bliz s. Starogorozhena. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulya*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-145.
- Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Korpusova, V. N. 1980. Kurgannaya gruppa u s. Privolnoe. In: Shaposhnikova O. G. (ed.). *Arkheologicheskije pamyatniki Poingulya*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-70.
- Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Fomenko, V. N., Klyushintsev, V. N., Eliseev, V. F., Tovkaylo, N. T. 1985. *Otchet o rabote Nikolaevskoy ekspeditsii za 1985 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/3.
- Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Klyushintsev, V. N.,

Soltys, O. B., Fomenko, V. N., Chmyhov, N. A. 1986. *Otchet o rabote Nikolaevskoy novostrochnoy ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/18.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Yamnaya kulturnaya istoricheskaya oblast (yuzhnobugskiy variant)*. Svod arkhologicheskikh istochnikov. Kiev: Naukova dumka.

Shilov, Yu. A. 1988. «Grot byka» po materialam drevneyshih kurganov. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamyatniki yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-14.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyy Prikaspiy v epohu bronzy (V—III tysyacheletiya do n. e.)*. Trudy GIM, 165. Moskva: Nauka.

Yarovoy, E. V. 1990. *Kurgany eneolita — epohi bronzy Nizhnego Podnestrovyia*. Kishinev: Shtiintsa.

Constantinescu, B., Cristea-Stan, D., Popescu, A. 2016. Bronze Age silver artifacts from Romania — an archaeo-metallurgical study. In: Delfino, D., Piccardo, P., Baptista, J. C. (eds.). *Networks of trade in raw materials and technological innovations in Prehistory and Protohistory: an archaeometry approach*. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1—7 September 2014, Burgos, Spain), 12 / Session B34. Oxford: Archaeopress Archaeology, p. 13-26.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orehov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen und bronzzeitlichen Steppenulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 12, S. 63-112.

Lytvinenko, R. 2013. Central European parallels to the Dnieper—Don Centre of Babino culture. *Baltic-pontic studies*, 18, p. 121-138.

Müller-Karpe, H. 1974. *Handbuch der Vorgeschichte*. 4. München.

L. Chernykh

ON THE CHRONOLOGICAL PECULIARITIES OF THE NON-FERROUS TEMPLE JEWELRY IN THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE OF UKRAINE

The types of traditional headdress accessories of Yamna and Catacomb communities are analyzed in the paper. These items are represented by pendants made of wire of the circular, elliptic, or semicircular profile, curved on a round base as a ring (frequently with non-joint endings) or a spiral of 1.5 or more turns. Such items are known from synchronous cultures of the 3rd millennium BCE at the broad spatial range. Frequency distribution of artifacts is shown for representative samples of Yamna and Catacomb graves from the territory of Ukraine and Moldova. Finds attributed to Yamna community are concentrated in the North Pontic region and finds attributed to Catacomb one are concentrated in a basin of Siverskyi Donets river.

During the 3rd millennium BCE decorative and social standards of pendants' usage have been changed. The maximal variety of pendants' kinds is characteristic for Yamna community; their finds are mainly associated with adult graves. Spiral-shaped pendants of 1.5—7 turns dominate over ring-shaped ones; silver pendants dominate over bronze ones, whereas golden pendants are also known. Somewhat straitened rods at the edges of rounded turns is the typical feature of spiral-shaped pendants. During the early stage of Catacomb community bronze and silver pendants are distributed almost evenly as well as the finds of these items in adult and infant/juvenile graves; spiral-shaped pendants with untied in vane single or both edges of turns. Significant transformations are notable for the late stages of the Catacomb community. The number of ring-shaped pendants increases; spiral-shaped pendants are simplified to the forms of 1.5 turns untied in vane edges; bronze items and their finds in children's graves become predominant.

The tradition of using such pendants in headdress of the 3rd millennium BCE did not have only decorative function but was also loaded by a deep symbolic meaning. Pendants were the only items in clothing made of precious metals in the Bronze Age. Transformation of the tradition of their usage indicates the deformation of codified customs resulting from the introduction of new symbolic forms in representation of sacred symbols under the influence from neighboring cultures, mainly from Caucasus. In the second half of the 3rd millennium BCE, semantically similar kinds of spiral-shaped signs (double- and three-spiral volutes, «tree of life», running meander) spread in the decorative compositions on pottery. Overlap between the old and new traditions in the representation of sacred symbols presumes both the conflict and compromise situations in their perception which caused the change of sacred standards (or a part of those) in frames of the traditional mythological system.

Keywords: Yamna and Catacomb communities, sample of graves, ring-shaped and spiral-shaped pendants, semantics.

Отримано / Received: 25.09.2025
 Прийнято після рецензування /
 Accepted after review: 10.11.2025
 Опубліковано / Published: 31.03.2026

ЧЕРНИХ Людмила, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Liudmyla CHERNYKH, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3686-1075,
 email: lchernych1950@gmail.com.